

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192771

UNIVERSAL
LIBRARY

आचार्य अत्रे यांच्या 'अर्धाङ्गी' या बोलपटाच्या आधारे लिहिलेली

अर्धाङ्गी

Be courteous!

Live up to the reputation
of a University Student.

हे आम पुढी सांगाता

पुढी

लेखक :

श्री० निरंतर, एम्. ए.,

व्हाइस प्रिन्सिपल, गांधी ट्रेनिंग कॉलेज, पुणे २.

१९४०

किंमत १। रुपया

प्रकाशक :

वि. धा. मिरासी फॉर जोगल अँड सन्स,

५७० शनवार पेठ, पुणे २.

[या पुस्तकाचे सर्व हक्क लेखक व प्रकाशकाचे स्वाधीन.]

मुद्रक :

वि. धा. मिरासी,

५७० शनवार पेठ, पुणे २.

‘अशोक’ प्रिंटिंग प्रेस

अ र्प ण

चित्रपटसृष्टीत ज्यांनी आपल्या कर्तृत्वानें
'नवयुग' घडवून आणलें आणि आपलें नांव
अजरामर करून आतां एका मोठ्या
संघटनेच्या सहकार्यासाठीं
आत्मसंतर्पण केलें त्या
'हंस'च्या कलावंतांस
कृतज्ञतापूर्वक अर्पण.

—निरंतर.

पहिलें पाऊल

अशोक प्रेस मधून बाहेर पडणारी ही पहिली कादंबरी आहे. या पहिल्या कृतीची प्राणप्रतिष्ठा आचार्य प्र. के. अत्रे, हंसचे कलावंत यांच्या साहाय्याने व श्री. निरंतर याच्यासारख्या नामवंत लेखकांच्या कर्तृत्वाने झाली आहे ही मोठ्या आशेची व अभिमानाची गोष्ट आहे.

या ग्रंथाच्या मार्गीत क्षणोक्षणी अनंत अडचणी उसळत होत्या; परंतु त्याहि सर्व शांत झाल्या व आता फक्त त्यांच्या गोड स्मृति राहिल्या आहेत. पुढील कार्यास हे अनुभव उपकारक झाल्याखेरीज राहणार नाहीत.

‘अशोक’ ही एक नामवंत सस्था झाल्याखेरीज राहणार नाही असा आत्मविश्वास प्रथमारंभातून वाटत आहे.

वि. धा. मिरासी, प्रकाशक.

प्रस्तावना

‘ अर्धाङ्गी ’ या चित्रपटाचे कथानक सहज एकदा बोलताबोलतां प्रि. अत्रे यांनी सांगितलें तेव्हापासून त्या चित्रपटाचे वैशिष्ट्य माझ्या मनांत होतें आणि ते विस्तृतपणे नमूद झालें पाहिजे असे वाटले.

माझ्या प्रमाणेंच कोणत्याही रसिकाची अशी इच्छा असणार कीं, तें काम प्रि. अत्रे यांनीच केले पाहिजे. सुखाचा शोध, रिकामा देव्हारा (देवता) इत्यादि कादंबऱ्या त्या त्या चित्रपटकथाना अत्यंत उद्बोधक ठरल्या आणि त्या कादंबऱ्या हीं त्या चित्रपटाची स्मारकें होऊन गेलीं. त्या कादंबऱ्या वाचताना पाहिलेल्या चित्रपटाची आठवण होते. शिवाय कादंबरी व चित्रपट हीं दोन्हीही एकमेकाना पुरक ठरतात. प्रि. अत्रे यांनी श्री. खाडेकर यांच्याप्रमाणे हा उपक्रम करावा अशी त्यास कित्येकांनी आग्रहाची विनंति केली. परंतु सध्या तरी ते कादंबरी लिहिण्याइतके ‘ स्थावर ’ होतील असे वाटत नाहीं !

मी त्या कल्पनेचा उपक्रम करण्याचे ठरविले व त्यास इसच्या विश्वामित्रांनीं अत्यंत उदार साहाय्य देऊन पुरस्कार केला. चित्रपट, कादंबरी किंवा ग्रंथ हीं माध्यमें एकमेकापासून किती निराळीं आहेत हे या प्रसर्गां मला चांगले पटले. चित्रपट कथेतील कित्येक भाग कादंबरींत अत्यंत अस्थानीं ठरतो. याच्या उलट कादंबरीची वैशिष्ट्ये चित्रपटकथेत येणार नाहींत.

या चित्रपटकथेत त्या त्या पात्राच्या दृश्य जीवनावरून त्याच्या-विषयी कांही निश्चित कल्पना होतात. त्या भावनाना मी शक्यतोंवर हात लावला नाहीं. तर हें दृश्य पाहात असतां प्रेक्षकाच्या मनांत ज्या कित्येक संभवनीय प्रसंगांची पार्श्वभूमी तयार होत असते. ती पार्श्वभूमी मी स्पष्ट केली आहे. मी जे प्रसंग कल्पिले आहेत त्यासारखे आणखी कित्येक प्रसंग असू शकतील. चित्रपटांत दाखविलेले प्रसंग हे कांहीं परिस्थितीच्या पर्यवसानासारखे असतात. ती परिस्थिति विविध आहे. तेव्हा अशा तऱ्हेच्या याच पर्यवसानाच्या आणखीहि कादंबऱ्या लिहितां

येतील. त्यापैकीही एक आहे. आचार्य अत्रे याच्या लेखणीचे वैभव मी अलिप्त ठेवले आहे. अतिशयोक्तीने विडंबन करून टीका परिणामकारक करण्याची त्याची ' खास ' पद्धति अनुकरणाने सुद्धा इतरांस येणे शक्य नाही. तरी कांही प्रसर्गां मूळ कथेमाठीं मी तसा प्रयत्न केला आहे.

या कादंबरीत विशेष काय आहे, हे कळण्याची ज्यांना जिज्ञासा असेल, त्यानीं चित्रपट पहावा निदान चित्रपटकथेचे पुस्तक वाचावे आणि मग ही कादंबरी वाचावी.

ही एक नवी प्रथा पाडण्याचे धाडस करण्यात होस हे मुख्य कारण आहे. चित्रपटाची स्मृति या ग्रथरूपाने वाचकाच्या जवळ राहिल असे वाटते.

हे काम सुरू केल्यापासून पुरी करीपर्यंतचा काल फारसा मोठा नव्हता. तरी कांही अनपेक्षित घडामोडीमुळे तो काळ मात्र माझ्या कायमचा लक्ष्यात राहिल. त्या घडामोडीतून पार पाडण्यास आचार्य प्र. के. अत्रे यांचे मुख्य साहाय्य झाले. हसचे 'विश्वमित्र' श्री. बाबुराव पेढारकर, यांनींही या कल्पनेला सक्रिय साहाय्य केले. माझे स्नेही व हससस्थेचे एक कार्यकर्ते श्री. नी. गो. पंडितराव यांच्याहि साहाय्याचा मला भरपूर उपयोग करून घ्यावा लागला.

या योजनेचे कालमाहात्म्य सभाळण्यासाठी ' अशोक ' प्रेसचे मालक श्री. मिराशी, व्यवस्थापक श्री. दिवाकर यांचे अकृत्रिम साहाय्य झाले.

एखाद्या नव्या कल्पनेला उचलून धरून साहाय्य करणारे इतके साहाय्यक पाहिल्यावर माझ्यासारख्या लेखकास आणखी स्फूर्ति येते की—

बण ते इतक्यांत नको—

पुणे २-४-१९४०.

गं. भा. निरंकर

अ

धा

ङ्गी

अर्धाङ्गी

एक नवी रूढि

सर्व सामाजिक अन्याय आपल्या चालू परंपरागत विवाहपद्धतीतूनच उत्पन्न होतात, असा आजकाल बहुतेकांचा समज असल्यामुळे सर्व सामाजिक सुधारणा विवाहपद्धतीच्या भोवतालीं घोंटाळत असतात. सामाजिक नीतिमत्ता वैवाहिक आचारधर्मावर ठरवली जाते. व्यक्तीचे वैवाहिक जीवन रूढ नीतिनियमाप्रमाणे असले तर मग समाज त्या व्यक्तीवर सतुष्ट असतो. मग तो बुद्धीने कसाही असो. तो वाटेल त्या मार्गाने पैसा मिळवीत असो. तो विवाहबाह्य जीवनात अनाचारी कां असेना, ते अनाचार त्याच्या किंवा इतरांच्या वैवाहिक सबंधापासून

अर्धाङ्गी

अलिप्त असले म्हणजे झाले ! अगदी आदर्श समजल्या जाणाऱ्या जुन्या पिढीतसुद्धा हीच विचारसरणी होती. उपवस्त्र नि अगवस्त्र या गोष्टी कोणाला आश्चर्याच्या वाटत नसत. सांप्रदायिक वैवाहिक जीवनाच्या शेजारीच दुसऱ्याच एकाद्या जीवनाचा प्रवाह वाहत असला तरी समाजात तो पचत असे. एकाच गृहात गृहिणी व विवाहेतर सबधाची स्त्री या नादू शकत असत. समाजाने त्या माणसाना त्याबद्दल कधी त्रास दिला नाही. फार काय त्या गृहिणीनीसुद्धा आपल्या पतिनिष्ठेत कधी कसूर केली नाही. त्या गृहदेवाच्याही पत्निप्रेमात कधी अंतर पडले नाही !

परतु पुढेपुढे गृहिणीना बाहेरचे जग समजू लागले. नुसत्या पतिसेवेवर त्यांचे मन जमोना. त्यांना वैयक्तिक जीवनाविषयी काही अपेक्षा उत्पन्न झाल्या. आर्थिक परिस्थितीमुळे, शिक्षणाचा काल वाढल्यामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा सहवास घडल्यामुळे इ० अनेक कारणामुळे पुरुष बराच काळ अविवाहित राहू लागले. आणि पुरुष बालवयात लग्नास मोकळे नसल्याने त्याच्या 'नियोजित' वधूहि प्रौढ होईपर्यंत अविवाहित राहू लागल्या. प्रौढ कुमार व प्रौढ कुमारी यांचा समाजात एक नवा वर्ग तयार झाला व वडील पिढीला त्या वर्गावर नियंत्रण ठवणे जड जाऊ लागले. विवाहपूर्व आयुष्यात काही आवडी निवडी पक्या होऊ लागल्या आणि काही निश्चित अपेक्षानी कुमार व कुमारी विवाहात पदार्पण करू लागल्या !

अशा प्रौढ विवाहांत एकमेकांच्या मतभेदांचे प्रसंग जास्त येणारच आणि त्यामुळे वैवाहिक अन्यायाची किंवा असमाधान याची जास्त तीव्र जाणीव स्त्रियांत व पुरुषातहि उत्पन्न झाली. त्यामुळे विवाहबधन काही प्रसंगी असह्य होऊं लागलें आणि ते तर आजन्म लादलेलें ! तेव्हा सगळीकडून वेढणाऱ्या त्या वैवाहिक जीवनतटाला अनाचाराच्या, अत्याचाराच्या चिरा पडू लागल्या ! एकमेकांना विटल्यावर मग जखडल्यासारखे एकत्र राहणे किती असह्य आहे, हे असतुष्ट विवाहितास वाटू लागलें.

हाच सगळ्यात मोठा सामाजिक अन्याय ! पुरुषाला अनिर्बंध स्वातंत्र्य आणि स्त्रीला आजन्म पारतंत्र्य ! त्यांना त्या अन्यायास प्रतिकार करता आला पाहिजे, वैवाहिक बधनाचे सरक्षण नाकारण्यात आले तरी जगतां येईल असे आत्मरक्षणाचे सामर्थ्य त्यांच्यात आले पाहिजे ! आणि हे सामर्थ्य कायदेशीर पाहिजे !

यामाठी विवाहबधन कायदेशीर तोडता आले पाहिजे. आणि ह्मणून ते जांडतानाहि कायद्याचे सरक्षण पाहिजे, या सर्वव्यापी अपेक्षेने रजिस्टर मॅरेजचा कायदा निघाला ! आता सगळे ठीक झाले असे सगळीकडे वाटू लागले.

विवाहबधन हे प्रसंगी सोडता यऊ लागल्यावर सामाजिक अन्यायाचा बगच बदोबस्त झाला आणि अरेरावाना जरब बसली !

सुशिक्षित स्त्रिया आर्थिक स्वावलंबनाइतके शिक्षण संपादन करून ते हत्यार जवळ ठेऊन त्या विवाहबधनात प्रवेश करू लागल्या. आता पुरुषाला घराची न्यावी बाळगता येणार नाही. आता गृहसौख्य पाहिजे असेल तर गृहस्वामिनीचे अधिकार मानले पाहिजेत.

वैवाहिक मुख हा आमचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे अशी जी पुरुषाची धमेड होती ती रजिस्टर मॅरेजच्या कायद्याने उतरवली आहे ! आता विवाह हा सलोख्याचा व्यवसाय झाला आहे !

या आपल्या हक्काची जाणीव रजिस्ट्रारच्या ऑफिसमध्ये येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीच्या मुद्रेवर दिसत असते.

पिंजऱ्यांतलें पांखरूं

प्रकरण १ लें

सत्यवान् रजिस्ट्रार ऑफिसमधला एक साधा कार्कून. त्याचा पगार इतर कारकुनाइतकाच. त्याचा सामाजिक दर्जाहि इतरांइतकाच. परंतु त्याचे मानसिक जीवन मात्र इतर कारकुनापेक्षा फार निराळे होते !

आपल्या विवाहाची नोटीस देण्यासाठी ज्यावेळी प्रौढ कुमार नि कुमारो त्या आफिसमध्ये येत. त्यावेळीं त्याला स्वतःविषयी एकदम भल्लेच म्हणूच वाटू लागे. सर टामस मन्रो जहागिरकडे गेला, त्यावेळीं जहागिरला जे वाटले असेल, वास्को-डि-गामा झामोरीनकडे गेला, त्यावेळीं झामोरीनला जे वाटलें असेल, तसे कोणी नोटीस द्यावयास आल्यानंतर त्याला वाटत असे !

आणि “लेकानो ! आमच्या मजुरीखेरीज तुम्हाला रुढीच्या कैदेतून सुटतां येणार नाही !” असे आपल्या मित्रमंडळीत प्रौढ वधूवगना उद्देशून सत्यवान् नेहमी बोलत असे.

आपल्या स्थानमहाम्याची भरपूर जाणीव त्या प्रौढ वधूवराना दिल्या-खेरीज सत्यवानाने त्याचे काम कधी केले नाहीं !

ते स्वरेच स्थानमाहात्म्य होते. त्याला विवाहनोदणी कचेरीत जागा मिळाली, ती कांही त्याच्या सामाजिक सुधारणेच्या विचारांचे बक्षिस म्हणून मिळाली नव्हती. त्याला त्या सुधारणेचा गंधही नव्हता. त्याचे जीवन अनंत बधनानी जखडलेले होतें. आणि त्या बधनाशीं झगडण्यासाठी तो ज्या अनंत धरपडी करी, त्यांतलीच एक धरपड म्हणजे ती नोकरी होती. रजिस्ट्रार ऑफिसमध्ये नोकरी मिळण्याएवजी त्याला एखाद्या म्युनिसिपालिटीत उदराचे सांपळे वाटण्याची नोकरी मिळाली असती तरी तीहि त्याने केली असती. त्याच्या इच्छेचा जीवनाशा बालविवाह झाला होता. जीवनाच्या गरजा भागविणे हा त्या इच्छेचा पतिव्रताधर्म होता.

त्याच्या इच्छेचीं सारीं पिसे झडून गेलीं होतीं. परिस्थितीच्या पिंजऱ्यात अडकल्यामुळे त्याची इच्छा सारखी चरफड करी. पख पूर्णपणें उभारण्यासहि तिला त्या पिंजऱ्यांत जागा नव्हती. त्याची इच्छा पख फडफडत, आपल्याच चोचीनें पिसे उपटीत, पोटाचे चावे घेत, हातापायांना कडकडून डसत दिवस कठीत होती.]

त्याच्या बरोबर शिकलेले, खेळलेले, शाळा सोबती निरनिराळ्या क्षेत्रात स्वैर विहार करीत होते, आणि सत्यवान्—एक भ्हातारी आई—तिने गळ्यात बाधलेली एक बायको सावित्री याच्यासह एका गुराड्यांत जगत होता.

सुशिक्षिताच्या जगाविषयी त्याला कधी लोभ वाटे, कधी मत्सर वाटे. कधी तिरस्कार वाटे. स्वतःचे मुख सिद्ध करण्यासाठीं सुशिक्षितावर तोंडमुख घेण्यावेगळे दुसरा मार्ग नव्हता. म्हणून तो त्याच्याबद्दल नाहीं नाहीं त्या कड्या उठवून रसभरित वर्णन करीत असे. आणि त्या कड्यापैकीं पुष्कळशा कड्या त्याच्या वैवाहिक जीवनाविषयीच्या असत. “ त्याचे पटत नाही ! ” हे त्याचे ठरलेले अनुमान असे. आणि स्वकल्पित अनुमान सिद्ध करण्यासाठी तो वाटेल त्या प्रसंगाच्या हकीगती बोलता-बोलता जुळवीत असे.

एखाद्याला वाटेल याला ते सगळे एकदम नापसत असेल. परंतु त्याला स्वतःला त्या जीवनावद्दल अत्यंत लोभ होता. निदान हे तरी मिळावयास पाहिजे होते, अशी तो आपल्या नाठाळ दैवाजवळ कुरकुर करी.

कोणी विवाह नोदण्याची नोटीस देण्यास आला की, सत्यवान् आपल्या चण्याच्या कांचेच्या कडावरून त्याच्याकडे पहात राही.

त्या जोडण्याचे तादृश्य, उत्साह, सामाजिक, मताविषयीची बेफिकीरी, काहीं तरी मोठा पराक्रम केल्याची ऐट, ही पदोपदी व्यक्त होत.

अडवतील तर देव तरी ! झगडू त्याच्याशी—अशा आविर्भावानें जणू जे त्या ऑफिसात प्रवेश करीत असत.

पहा आम्हीं रुढीतून सुटलो. वाडवडिलांना धुडकावले, धर्माला गप्प बसविलें—असा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर सत्यवानास दिसे.

आणि त्यावेळीं सत्यवानास आपले वैवाहिक जीवन आठवे. जीविताकडे पाठ फिरवून बसलेली म्हातारी आई आणि जीविताविषयी काहीही कल्पना नसलेली सावित्री ! आणि त्याच्या पोटाची सोय करण्यासाठी कारकुनी करणारे आपण !

या विवाहिताचे रजिस्टर्ड जीवन आणि आपले नॉटपेड जीवन !

तो असाच विचार करित तेथे बसून राही. विवाह नोदणीचे ऑफिस म्हुणजे कांही देवीच्या साथीतले देवी टोचण्याचे ऑफिस नव्हे ! तेथे केव्हां तरी चार दोन माणसे येणार ! त्यामुळे सत्यवानास विचार करण्यास भरपूर वेळ मिळे.

तो एक दिवस असाच विचार करित बसला होता. इतक्यात ऑफिसच्या दाराशी मोटार थांबल्याचा आवाज ऐकल्याने तो 'जागा' झाला.

मोटार मधून येणारे लोक म्हुणजे कांही ठराविक असावयाचे. सौंदर्य-संपन्न तरुणी व यौवनविभूषित तरुण ह्मणत खिदळत यावयाचे. ती उत्पादक वेषभूषा, ती स्वास्थ्यभजक बेफिकीरी, तो दुसऱ्यास मनुचित करणारा निःसकोची स्वभाव ! रानची पायरे जणु काय !

पण त्या मोटारमधून मात्र तसे कोणी उतरले नाही. उतरलेली माणसे पाहिल्यावर हे दोघेजण आपल्या विवाहाची नोटीस देण्यास आले- त्यापैकीं आहेत की, आपल्या मुलाच्या लग्नाची अथवा देण्यास आलेले आहेत असा सत्यवानास भ्रम पडला.

असा भ्रम पडण्याचे कारण मोटारीतून आधीं बाहेर पडलेली स्त्री—स्त्रीच ती—तरुणी खास नव्हे, अरुंधती सत्यवानास पूर्वपरिचित होती.

अरुंधतीला पाहिल्याबरोबर सत्यवानास एकदम १० वर्षांपूर्वीचा काळ आठवला. त्याच्या जीवितग्रथाचे चालू पान एकदम मिटून १० वर्षांपूर्वीचीं पाने त्याच्या डोळ्यासमोर नाचू लागली.

त्याच्या कॉलेजच्या जीवनातले दिवस होते ते ! त्याचे वडील त्यावेळीं

ह्यात होते. मुलाच्या शिक्षणानंतर आपली सापत्तिक स्थिति सुधारेल. बां आशेने त्याच्या वडीलानीं मोठ्या कष्टाने त्याचे शिक्षण चालू ठेवले होतें. सत्यवानानेहि वडिलाची इच्छा महत्वाकाक्षा म्हणून पुढे ठेवली होती. अहोरात्र तो अभ्यास करी. आणि त्याने विद्वत्तेबद्दल कॉलेजात लौकिक मिळविला होता. त्याच्या भोवताली कॉलेजातील फुलपाखरे बागडत होती. त्यावेळीं तो मधुमाक्षिकावृत्तीने अध्ययन करीत होता.

कॉलेजातल्या विद्यार्थिनी— ! सत्यवान् नुसता 'आ' करून पहात राही त्याच्याकडे. तारुण्यमपन्न विद्यार्थिनी आपल्या पोशाखपद्धतीने जास्त भडकपणे तरुण दिमत. आणि त्या विद्यार्थ्यांत हालचाल करू लागल्या कीं, विद्यार्थ्यांची मने अगावरून वारा गेल्यासारखी पागळून जात ! आणि भोवतालच्या विद्यार्थ्यांना अशा रीतीने मंत्रमुग्ध करण्यात विद्यार्थिनींना मोठा पराक्रम वाटे ! अनपेक्षितपणे एकदम एखाद्या विद्यार्थ्यास कांही निमित्ताने हाक मारणे, त्याच्याशी चार चौघात बोलत उभे राहणे आणि अशा वेळी त्या विद्यार्थ्याविषयी बाकीच्या विद्यार्थ्यांना जे कांही वाटे त्याची जाणीव होऊन तो विद्यार्थी अर्धामेला होऊन गेलेला पाहणे, खोऱ्या आशा उत्पन्न करणे, इत्यादि पोरखेळ त्या विद्यार्थिनी करीत आणि विद्यार्थ्यांच्या बेडकासारख्या जिवाचे हाल करणे हे या विद्यार्थिनींचे हौशीचे खेळ असत ! दिवसभर त्याचे हे खेळ चालत आणि त्यापायी विद्यार्थ्यांचा क्षणोक्षणी जीव कासावीस होई !

सत्यवान् या प्रकारापासून अलिप्त राही. कारण त्यामुळे मनाची होणारी व्यग्रता त्याला असह्य होई. आपल्याला ते खेळ परवडणार नाहीत, असे वाटून तो आपले तरुण मन खेचून पुस्तकाखाली दडपून टाकी. तरी त्याच्या मनाची ओढ त्याला अस्वस्थ करी आणि शेवटी युवतीसहवासाची तळमळ तो युवतीदर्शनावर भागवून नेई ! परंतु ते कोणालाहि कळू न देतां. विद्यार्थीवर्गीत त्याचा लौकिक असा कीं, सत्यवान् म्हणजे एक शुकाचार्य आहे ! अदरकी बात सत्यवान जाणत होता.

इतकें जपूनही एक दिवस त्याच्यावर एक प्रसंग ओढवलाच ! तोच प्रसंग अरुधतीस पाहिल्याबरोबर त्याला आठवला !

कॉलेज सुटून बराच वेळ झाला होता. सत्यवान् वाचनालयात वाचीत बसला होता; त्याला कल्पनाही नव्हती कीं, अरुधती वाचनालयाच्या दुसऱ्या दालनांत वाचीत बसली असेल. ती पुष्कळ वेळां वाचनालयांत बसे. ती हुशार होती. तिला वाचनाची खूप हौस होती. अगदीं पुरुषी हौस होती. प्रोफेसरांचें तिच्यावर विशेष लक्ष होते. कॉलेजच्या क्रीटींत भर घालणारी एक विद्यार्थिनी आणि त्यातही 'विद्यार्थिनी' या दृष्टीने तिच्याकडे सर्व प्राध्यापक पहात. विशेषतः सस्कृतमध्ये तिचें प्राविण्य हा एक विशेष कुतूहलाचा विषय होता.

कॉलेजच्या ग्रंथालयांतील खास ग्रंथ तिला मिळत. ते गभीर ग्रंथ ती वाचते म्हणून विद्यार्थ्यांना जास्तच वाटे.

याखेरीज तिचा मनमोकळेपणा ! सायकलवर बसून ती मोठ्या वेगाने जाई. केव्हाहि पहा—ओळख असो नसो, तिचें अंधस्फुट इसू कोणासही पहावयास मिळे. गर्दीचा तिला सकोच नसे. विद्यार्थ्यांच्या मनात तिने आपल्याविषयीं भलते अदाज वाढ दिले नाहीत. सर्वांशी आणि कोणाशीहि बोलण्याची तिची तयारी. तिचा परिचय, निदान बोलणे चालणे इतकें सुलभ असताहि तिच्याशीं न बोललेंलें असे काहीं विद्यार्थी होतेच. सत्यवान् त्यातला एक !

त्या दिवशी त्याचा तो नियम मोडला. तो ग्रंथालयातून बाहेर पडावयास आणि अरुधतीहि बाहेर पडावयास एकच गांठ पडली.

... एका वर्गांतले दोघेजण. दोघांनाहि एकमेकाची हुशारी वर्गरे माहिती. दोघेहिहि एकमेकांविषयी पण तिन्हाइताशीं बोलणारे. आणि दोघेहि, निदान सत्यवान् तरी अरुधतीविषयीं विचारहि करणारा ! परंतु ती इच्छा त्यानें मनांत अगदीं खोल खोल ठेवून दिली होती.

अशा स्थितींत दोघेहि अचानकपणे समोरासमोर आले. दोघांनींहि एकमेकाकडे पाहिले—नतर इसू नतर अरुधतीनेच विचारलें—

“ काय, इतका वेळ बसला होतात ? ”

सत्यवानाजवळ तेवढाच प्रश्न विचारण्यासारखा होता. तोच अरुधतीनें सपवल्यामुळे त्याची ताराबळ उडाली.

“ हो. मी दररोज बसतो. ”

“ हो खरच ! स्कॉलर लोक तुम्ही ! ”

आणि हे अत्यंत साधे वाक्य पण एका कॉलेजच्या विद्यार्थीनीने एका विद्यार्थ्यास, पहिल्याच भेटांत, तेहि पुन्हा-कोणीहि आसपास नसताना आणि प्रसंगहि नसताना म्हणणे-म्हणजे ते साधे वाक्य रहात नाही. आणि हे उच्चारताना ते विशेष तऱ्हेने पाहणे !

सत्यवान् फारच गागरला. तो इकडे तिकडे पाहू लागला. समोर ब्रीडागणाच्या काठावर एक टोळके होते. त्याच्याकडे पाहून मग सत्यवान् जरा धोटच झाला. “ काय वाटेल ते म्हणा लेकानो ! यात काय आहे ? मी काय हिच्यासाठी येथे थाबलों नव्हतो. आणि ती सगळ्याशींच बोलतं ! ” वगैरे विचार जमवून अनादृतपणे तो स्वतःशीच स्वतःचें समर्थन करीत होता.

त्याने जरा धीर जमवून उत्तर दिले.

“ आम्हीं कसले स्कॉलर ! स्कॉलरशिप नसलेले स्कॉलर आम्ही. स्कॉलर तुम्ही ! ”

“ हो. वक्ते आहात खरे. ’

(सत्यवान्ला एकदा वक्तृत्वाचे बक्षिस मिळाले होते. त्याला उद्देशून वरील वाक्य होत.)

सत्यवान् नसता इसला आणि नंतर ५।१० मिनिटे सायकलस्टॅडपर्यंत दोघेहि बोलत गेले आणि सत्यवानाने काही तरी निमित्त काढून मुद्दाम सायकल दुसरीकडे वळविली. त्याने सायकलच्या रूपाने आपले ओढाळ मनच खेचल.

त्यादिवशी त्याला काही निराळेच वाटले. त्या वाटण्याची अगदीं मनोराज्ये तयार झाली. त्या मनोराज्यात तो अरुधतीसह भटकूनहि आला.

परंतु त्या दिदसानंतर अरुधतीशी बोलण्याची त्याला कधी संधीच आली नाही. त्याला धीर झाला नाही.

त्या नंतर—कितीतरी घडामोडी झाल्या. अरुधतोबद्दल सत्यवानास मधून मधून माहिती कळे. ती एम्. ए. झाली. बी. टी. झाली. परगावी गेली. परप्रांतात गेली. येथपर्यंत कळले. आणि आतां तिचे लग्नही झाले असेल असं त्याला नक्की वाटू लागले.

सत्यवान् त्या दहा वर्षांत त्या कचेरीपर्यंत येऊन पोहोचला होता. कारकून झाला होता. रजिस्टर मॅरेजच्या नोटिसा खरडणे, प्रसंगी साक्षीदार होणे वगैरे कामे करू लागला होता. हळूहळू कॉलेजचे जीवन मनात पुसट झाले होते. ते सर्व जग सोडून तो समव्यवसायी लोकांच्या जगात स्थायिक झाला होता.

आपण गरीब होतो तरी एक स्कॉलर विद्यार्थिनी स्वतःहून आपल्याशी बोलली ही गोष्ट तो शक्य तितकी गोडस करून इतरांस सागत असे. यापलीकडे त्या प्रसंगाचे काहीहि महत्त्व त्याच्या जीवनात उरले नव्हते. आपणास प्रेमविवाह करता आला नाही याबद्दल त्याला कधी कधी तीव्र दुःख होई. पण आपण मनात आणले असते तर सहज तसे करता आले असतं या अदाजावर तो ते दुःख विमरून जाई.

ते दुःख, ती आठवण अरुधतीने दगड मारलेल्या मोहोळासारखी उठविली.

अरुधती आणि रजिस्टर मॅरेज ऑफिसात ! आणि नंतर एक बराच पक्ते गृहस्थ मोटारीतून खाली उतरला. गोपाळ कृष्ण गोखल्याच्यासाग्व्या पोषाख होता त्याचा. हातात एक जाडा ग्रथ होता.

नंतर आणखी एक गृहस्थ उतरला. त्याने प्रोफेसर कॉलेजच्या बाहेर खाजगी जीवनांत जसा पोषाख करतात तसा पोषाख केला होता. म्हणजे लांब कोट, घडीची टोपी, सोनेरी चष्मा, काचा मारलेले धोतर व वहाणा. दाढी मात्र त्याच दिवशी केलेली. निमगोरेपणामुळे काही लोक विद्वान् दिसतात तसा तो दिसे. एखाद्या सौम्य कार्यक्षेत्रांतला चिटणोस असावा तसा तो दिसला.

अरुधती सरळ रजिस्ट्रारसाहेबाकडे गेली. सत्यवानासहि बरें वाटेल.

तिच्या जीवनास वैभव चढलेले व आपण कारकून ! ‘ बरे झालें भेटली नाही ’ असे सत्यवानास वाटले.

“नमस्कार ! ” अरुधती समोर बसलेल्या रजिस्ट्रारकडे पहाव म्हणाली. तो म्हातारा खाली मान घालून काहीं खरडीत होता. सामाजिकसुधारणेला कसून विरोध करणाऱ्या पिढीतला माणूस त्या सुधारणेच्या केद्रस्थानी बसला होता.

त्याने नमस्कार ऐकल्यावर मान वर केली. डोळे भुवयापर्यंत चढवले. आणि तरुण सुशिक्षित स्त्री समोर पाहिल्यावर हसून नमस्कार केला !

“ नमस्कार ! ”

अरे ! कोण आहे ? ‘ एक नोटिशीचा फॉर्म आण—

“ बसा—”

“ अरुधती बसत म्हणाली—

‘ नोटीस दिली आहे. रजिस्ट्रेशनचा फॉर्म पाहिजे. ’

“ ओ ! आय सी ! पण—” या तरुणीचा जोडीदार इकडेतिकडे शोधक नजरेने पहात रजिस्ट्रारसाहेब म्हणाले.

“ दोघेहि आलोत. ”

इतक्यात तो पोक्त गृहस्थ आला.

‘ हे मिस्टर वसिष्ठ ! ’

“ नमस्कार. ”

वसिष्ठाचे तिकडे लक्ष नव्हते. त्याच्या हातातल्या ग्रथावर “ मुडको-पनिपद् ” अर्गी मोठी अक्षरे दिसत होती. तो वसिष्ठ मुनि अद्याप मायाप्रातात आला नव्हता.

ग्रथ मिटून तो बसला आणि रजिस्ट्रारकडे पहात म्हणाला. “ चला. आटपा लवकर. मला काम आहे. ”

“ कोण-कोण—” रजिस्ट्रारला विचारल्यावाचून राहवेना. हा मुनि या युवतीशी विवाह करणार कीं काय ? आणि हा जरठ-कुमारी विवाह रजिस्ट्रार पद्धतीने होणार ? त्या वृद्धालाही फार आश्चर्य वाटले.

परतु अरुधतीस ते त्याचे बोलणे आवडले नाही. ती जरा चिडून म्हणाली—“ मी मिस अरुधती व हे मिस्टर वसिष्ठ—आमचा विवाह नोदावयाचा आहे. ”

अरुधती—आणि मिस—सत्यवानास आश्चर्याचा धक्का बसला.

आणि मिस्टर वसिष्ठ पाहिल्यावर तर तो सर्दच झाला. “ प्रेम आधळे असते ते असे ! बर झाल, आपण या विदुषीच्या नादीं लागले नाही. ” असे मनात म्हणत तो मिस्टर वसिष्ठाच्याकड पाहू लागला. हा निर्गुणनिर्विकार परमात्मा व ही सर्वगुणसंपन्न माया—असेंहि त्याच्या मनात आले.

रजिस्ट्रार म्हणाले—“पण साक्षीदार ? ”

इतक्यात तो मघाचा तिसरा मोटारउतारू पुढे आला.

“ मी तेवढ्यासाठीच आले आहे. ”

“ आपण विधवाविवाह मंडळाचे चिटणीस ना ? ”

“ हो. गेल्या वार्षिक समारमास आपण आला होता.

“ हो. हो. ” आपला विधवाविवाह या तिन्हाइतास कळल्याबद्दल रजिस्ट्रार साहेबाना जरा राग आला, पण तो लपविण्यासाठी ते विनोद करीत म्हणाले,

“ पण पुन्हा मी विधुर तो विधुरच ! ”

काय भयंकर विनोद होता तो ! काय उत्तर द्यावे विधवामंडळाच्या चिटणीसाने ? तो विचारा नुसता हसला.

रजिस्ट्रारलगास विधवाविवाहमंडळाच्या चिटणीसाची साक्ष ! फार काय रजिस्ट्रार विवाहपद्धतीच्या एका प्रसर्गी तर एक मुमलमान रजिस्ट्रार असल्याचें सांगतात. गणगोत्र याचे सुद्धा ओवळे ज्या पद्धतीला खपत नव्हते त्या विवाहपद्धतीला, सुधारणेने कौरवसभेतील पाचाळी करून टाकलें आहे, असे त्या आर्यपद्धतीच्या अनुयायास वाटल्यावाचून रहात नाहीं !

डॉ. वसिष्ठ अद्याप आपल्या उपनिषदाच्या तर्दीतून बाहेर आलेच नव्हतें. अरुधतीला त्याचा तां स्वभाव चांगला परिचित होता. परतु चार

लोकाच्या देखत त्यानीं आपल्या वेदातप्रेमाचें असे प्रदर्शन करावें आणि तेंहि स्वतःचा विवाह रजिस्टर करण्याच्या वेळी, याचे अरुधतीस वाईट वाटलें, राग आला. परंतु तरी तिने तो राग मुळींच दाखवला नाही. एखाद्या तिन्हाइतास डॉ. वसिष्ठाकडे पाहून असे वाटलें अमते कीं, ही बाई वसिष्ठाशी लग्न करण्यास आली नसून वसिष्ठ हिचे लग्न जुळवून देण्यास आला आहे.

सत्यवान् हे सगळे दुरून पहात होता. प्रेमी माणसे रजिस्टरविवाह करतात. रजिस्टर विवाह हा सहवासोत्तर विवाह असतो अशी त्याची ऐकीव माहिती होती. त्याने कित्येक प्रेमवीर व त्याच्या रमणी पाहिल्या होत्या. आणि आताचे हे जोडपे तर काहीं निराळेच होते. अरुधती इतकी अस्सल युवती आणि तिचे या महर्षीवर प्रेम बसले ! कसे बसले असेल हे प्रेम ! त्याचा सहवास कसा झाला, त्या सहवासालाच विवाहापर्यंत ओढ वाटण्यासारखें वसिष्ठात अरुधतीला काय दिसलें ? प्रेम आधळे असते, असे काव्यात लिहिलेले असते. हे इतके खरे आहे काय ?—

आणि शेवट सत्यवानास इतके वाटले की, अरुधती इतकी साधी भोळी आहे, हे आपणास कळल असा तर—पण जाऊ या ! बायका त्या बायकाच ! आणि पुन्हा आधुनिक बायका या ! विचारले तर उद्धट म्हणावयाच्या, न विचारले तर भेकड म्हणावयाच्या !

सत्यवानाचे असे हे भ्रमण चालले होते. इतक्यात त्याला रजिस्ट्रार साहेबानी हाक मारली.

तो ताडकन् उठला. साहेबापुढे जाऊन उभा राहिला.

“ साक्ष देता का ? ”

“ आपण सागत असाल तर देतो. ”

“ एक साक्षीदार कमी आहे, तुम्हा ओळखतां का याना ? ”

“ यांना नाही. पण (अरुधतीकडे पहात) याना ओळखतो. ”

सगळ्यांना आश्चर्य वाटले. अरुधतीची व सत्यवानाची ओळख !

अरुधती दचकून पाहू लागली. आणि क्षणभर दोघाची डोळेभेट होतांच म्हणाली—

“ ओ ! आय्. सी. ! तुम्ही कॉलेजांत— ! ”

“ हो ! हो ! आपण एका वर्गांत होतो. पण आम्ही पडलो पुरुष विद्यार्थी. चालायचेच हे. विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी यांचे अत्यंत विषमप्रमाण याला जबाबदार आहे. ”

“ म्हणजे ? हे लोकसख्याशास्त्र काय काढलंत तुम्ही ? ”

“ शास्त्र नाही. व्यवहार आहे. कॉलेजात मुली थोड्याच असतात आणि त्यामानाने मुले कितीतरी. सगळ्या मुली सगळ्या विद्यार्थ्यांना माहीत असतात. परंतु कित्येक विद्यार्थी मुलींना माहीतहि नसतात. पुन्हां मुली त्या—कॉलेजातल्या मुली—कोण ओळखणार नाही तुम्हाला ? ”

“ अद्याप कॉलेज बरेच शिल्क आहे तुमच्यात. अगदी ताज्या आठवणीसारखे सागतां तुम्ही. बर ! माझी आठवण डेवल्याबद्दल आभार मानते अ ! अन् एक विनंतीहि— ”

“ हो मान्य आहे. अगदी साभिनदन मान्य. ”

“ थॅक् यू ! ” अरुधती डॉ. वसिष्ठ याच्याकडे वळून म्हणाली—

“ हे मिस्टर सत्यवान् ! आमच्या वर्गांत होते. फार हुशार म्हणून यांची कीर्ति होती. खरच, सत्यवान् तुम्ही एम्. ए. ला जावयास पाहिजे होतें ! ”

“ मग तुमची भेट कशी झाली असती यथे ! अन् तुम्हाला साक्षी-दार कसा मिळाला असता ? ”

डॉ. वसिष्ठ नुमते बघत होते. त्याच्या वेदांतवाचनाने जड झालेल्या चेहऱ्यावर काहीही विचार दिसत नव्हत. त्यांनी फक्त नमस्कार केला आणि सत्यवानास काय विचारावे याचा ते विचार करू लागले.

“ हे डॉ. वसिष्ठ ! एम्. ए. पीच्. डी. अमेरिकेंत वेदांतविषयावर यांनी डॉक्टरेट मिळविली. हिंदुस्तानात आल्यावर मी बनारसला होतें. त्यावेळीं एक ग्रंथ लिहिण्याच्या निमित्ताने आमचा परिचय झाला. ”

आपला जोडा असामान्य दिसता. त्याचे समर्थन करण्यासाठी अरुध-
तीने हे बनवून सांगितले हांते. पुन्हा कोण खरेखोटे तपासणार आहे
असे तिला वाटले.

“ आणि त्या ग्रंथाची ही पुरवणी वाटत ? ” सत्यवान म्हणाला.

“ की शुद्धिपत्र ? ” विधवा विवाहमंडळाचे चिटणीस झेड. मारुति-
राव म्हणाले. तरी कांणी इसेना. म्हणून ते आपली कोटी समजावून
सांगण्याच्या बेतात होते. परंतु त्या वेदाततीर्यांनी ते काम पूर्ण केले.

“ अहो ! विधवाविवाह हे विवाहाचे शुद्धिपत्रच आहे. ”

अरुधतीस आपल्या प्राणनाथाचे हे प्रलाप आवडले नाहीत व
त्यानंतर त्यांना समाधानासाठी तिने उत्तेजन दिले नाही. हे डॉ. वसिष्टाचे
वर्तन पहात असता सत्यवानाच्या मनात एकच विचार वारवार डोकावत
होता. तो म्हणजे—“ या माणसावर अरुधतीचे प्रेम बसले ? ”

डांक्यात पूर्व आयुष्यातील स्मृतीचा गोधळ चालू असताना
सत्यवानाने रजिस्ट्रेशन फॉर्मवर सही करण्यासाठी, तो फॉर्म पुढे ओढला
आणि अगदी चुकून तो डॉ. वसिष्टानी जेथे सही केली तेथेच—ती
जागा कोरीव आहे असे समजून तेथेच टाकाचे टोक टेकू लागला.
इतक्यात रजिस्ट्रार ओरडले “ अहो ! शुद्धीवर आहात का ? खाली
खाली—”

सत्यवान अगदी खजिल झाला. पण तरी तो आपली चक्र सावरीत
ओरडला—“ हो. मला माहित आहे साहेब, माझी काय ही पहिलीच
साक्ष नाही. साक्षी घालण्याचेच काम आहे माझे. मला माझ्या सहीची
जागा चांगली माहीत आहे. ”

“ नाही. सत्यवान मी तुम्हांला फॉर्म देतो. तेथे तुम्हाला वरती
सही करता येईल. ”

“ कशाचा फॉर्म ? ”

विधवाविवाह मंडळाचा फॉर्म बाहेर काढीत झेड. मारुतिराव

म्हणाले. “ हा ध्या. आत्ताच भरून टाका. अहो ! तुमच्यासारख्या तरुणांनीच तर ही कामे करावयाचीं. ”

मारुतिरावच्या अकलेचे हें उड्डाण पाहून सगळे थक्क झाले. सत्यवान तो फॉर्म सरकावीत म्हणाला. “ आमचे हे नाही पण असले कार्य, तरुणपणापूर्वीच होऊन चुकले आहे. माझे लग्न झाले आहे. ”

“ अस का ? वा : ! अभिनदन करतो. पण मी म्हणतो, तरी आपला भगलेला असू द्यावा. ”

“ काय म्हणता काय ? काही वाटते का तुम्हाला ? जनाची मनाची जरा. आटपा लवकर. हे काय तुमचे ऑफिस समजलात तुम्ही ? ” रजिस्ट्रार खेकसल्यामुळे मारुतीगयांनी आपले वि. वि. मडळाचे दस्तर आवरले.

सर्व मडळी उठू लागली. इतक्यात सत्यवान काहीतरी आठवल्या-सारखे करून एकदम उभा राहिला.

“एक मिनिट ह ! ”

त्या दिवशी शनिवार असल्याने सत्यवानाने शनीसाठी एक दोन आप्ण्याचा हार घेऊन टेबलात ठेवला होता. त्याने पळत जाऊन तो हार आणला आणि आपल्या खोलीतल्या दत्ताला घातलेला एक शिळा हारहि काढून घेतला.

दोन हार दोन्ही हातात धरीत तो पळतपळत आला. आणि ते चटकन् अनुक्रमे अरुधती व डॉ. वसिष्ठ याच्या गळ्यात टाकून तो टाळी वाजवू लागला.

“ या प्रसंगी खर म्हणजे कांही बोलायलाच पाहिजे. पण मला कांही सुचत नाही. मी एवढेच म्हणतो. असे प्रसंग वारवार — ”

“ शुः ! शुः ! सत्यवान्— ! ” अरुधती ओरडली.

सत्यवान एकदम थांबून अरुधतीकडे पाहू लागला. काय चुकले त्याला कळेना. परंतु त्याला गप्प बसणे भाग पडले. त्याचा चेहरा

वरकन् उतरला. त्याने हस्तादोलनासाठीं हात पुढे केला आणि अरु-
तीने तो स्वीकारला. त्यावेळीं त्याला जरा बरे वाटले. तो हस्तस्पर्श हा
याच्या जीवनातला परस्त्रीचा पहिला स्पर्श होता. त्याच्या अगावर
माच उभे राहिले. डॉ. वसिष्टाशीं हि त्याने हस्तादोलन केले. परतु तो
गनावर नव्हता. मोटार सुरु झाली. सत्यवान् दाराशी उभा होता.
याच्या चेहऱ्यावर कांही निराळेच हास्य दिसत होते. डोळे काही
अननुभूत अनुभवाने चमकत होते.

इतक्यात अरुधतीने त्यास हांक मारली—“ सत्यवान् ! ”

तो जवळ गेल्यावर—

“ हे पहा—सध्याकाळीं आमच्या घरीं फराळाला यायच ह ! न
वेसरता ! ”

सत्यवानाचा कठ इतका दाटून आला कीं, त्याला होहि म्हणवेना.
त्याने नुसती मान डोलावली.

मोटार निघून गेली. सत्यवान् ऑफिसच्या पायऱ्या हळूहळू चढू
आगला. त्याच्या डोक्यात ती अरुधतीने जाताना मारलेली हाक घोघावत
गती

“ सत्यवान् ! ”

तोहि स्वतःशीं म्हणू लागला “ सत्यवान् ! ”

त्याच्या सहकाऱ्यानीं त्याची तद्री लागलेली पाहून हाक मारली—

“ सत्यवान् ! अहो ! आहे बुवा ! सत्यवान् ! ”

सत्यवानास त्याचा राग आला. तो चिडला. “ काय हो ! फार
पाघळलात ! ”

“ अरे बाबा, आम्ही कोठे होतो कॉलेजात ? आमच्याशी कोण
हरतो हस्तादोलन ? ”

“ अलबत्तू पैसे खर्चावे लागतात. ”

“ कशाला ? हस्तादोलनाला ? ”

“ नाही. कॉलेजात जायला ! एम्. ए. आहे ती ! ”

“ अस्स ! ”

“ तुम्ही लेकांनो, ताना घेत एकाच परीक्षेचे कडवे धोळणारे ! ”

“ मग तुम्ही कां नाही एम्. ए. ला पत्करलीत ? ”

“ शिकलल्या मुलीशी आपल्याला विवाहच करावयाचा नव्हता माझी बायको कांही ठ नाही. पण शिकलेलीहि नाही. ”

“ म्हणजे ? ”

“ बी. ए., एम्. ए. नाही उगाच ! ”

“ मग शिकलेल्या बायका काय फक्त हस्तांदोलनाला ! ”

“ शट् अप ! माझ्या सहाध्यायिनीचा उपमर्द आहे हा ! ”

“ हो-हो- ” मोठ्याने हसू उधळीत सर्वजण आपापल्या कामाला निघून गेले ! सत्यवान् त्या दिवशीं काहीं निराब्ध्याच तंद्रीत घरीं गेला.

सौभाग्यवती

प्रकरण दुसरें

सावित्रीच्या जीवनांत सासू आणि सत्यवान् ही दोनच दालने होती. सत्यवान् घरी असला कीं, ते दालन, तो नोकरीवर गेला कीं सासू हे दालन. तिचा विवाह झाला हेसुद्धा तिला दुसऱ्या कोणी तरी सांगितल्यावर कळले असावं. आपल्या आयुष्यात वैवाहिक आयुष्याने झालेला बदल कळण्याइतके तिचे मन चौकस नव्हते. तिच्या वृत्तीच्या स्त्रियांना लहानपणापासून माहेर या कल्पनेपेक्षा सासर या कल्पनेचीच जास्त स्पष्ट जाणीव दिलेली असते. मुलीला कळावयास लागल्यापासून तिची प्रत्येक हालचाल सासरी कशी दिसेल, अशा दृष्टीने तिचे आईबाप पाहू लागतात. त्यामुळे सासर ही काय चीज आहे याचा परिचय त्या मुलींना लहानपणापासून झालेला असतो. आपल्या सुखसोईची माहिती हाण्यापूर्वीच सुखाचा त्याग करण्याची तिला सवय लागते. आपली इच्छा बोलून दाखविता येऊ लागण्यापूर्वीच ती दडपून टाकण्याची तिला सवय लागते आणि सासरी जाण्यापूर्वीच स्वतःचे व्यक्तित्व ती पूर्णपणे विसरून जाते.

अशा मुली सासरी जाताना रडतात. याचें कारण कदाचित एक परिचित सासर सोडून अपरिचित सासरी आपण जाणार आहोत याची जाणीव हेच असावे.

कारण माहेरच्या व सासरच्या जीवनात तसा काहीं फरक पडत नाहीं. मध्यम स्थितीतील, गरीब कुटुंबातील मुलींना भयकर खाष्ट सासूच्या हाताखाली वागणाऱ्या सुनेइतकेच काबाडकष्ट करावे लागतात. आणि तेहि निमूटपणे ! मुलापेक्षा कितीतरी पटीने मुली जास्त राबतात आणि त्यांच्यावर सासरी जाण्याची पूर्वतयारी या नांवावर भयकर जुन्नम होत असतो. मुलगी सासरी नादलेली ऐकावी; नाहीं-तर मेलेली ऐकावी असा आईबापाचा बाणा असतो.

सावित्री अशाच वातावरणात वाढलेली होती. तिच्या विवाडाचे घाटू लागले. त्यावेळा ती शांत मनाने घरात वावरत होती. कोणी पाहावयास येत असले की, तिची वेषभूषेची तयारी चालू होई. तीमुद्दां अत्यंत निर्विकारपणे. आई सगळे सागावयाची—“ हे नेम. तसा पदर घे. इतका खाली सोड. पेडाची वेणी घाल. इतके कडू लाव. तशी उभी रहा. अशी बैस. ” आणि सावित्री त्या तालमात चांगली तयार झाली होती.

पहावयास येणारे काय काय पाहतात हे तिला पाठ झाले होते, आणि येणाऱ्याविषयीच्या ज्या हकीकती तिच्या कानावर येत त्यावरून ती त्या माणसाच्या पाहण्याच्या समारम्भाची तयारी करित असे काणाला ‘ केसरी ’ आवडे तर कोणाला ‘ जनप्रकाश ’ आवडे. कोणी विविध-वृत्त वाचावयास सागे आणि एखादा असा निवे की, तो महाभारत, किंवा ते वेळेवर न मिळाल्यास निदान बालभारत वाचावयास सांगे. मराठी ४१२ इयत्ता झाल्यानंतर सावित्रीचे हेच वाचन सुरू झाले. तिने असली पुस्तके स्वतःच जमविली होती आणि एका दसरांत म्हणजे आपल्या लहानपणच्या जुन्या परवरात बांधून ठेविली होती. एक दिवस तिच्या भावाने त्या दसरास हात लावल्याबरोबर त्याच्या अगावर ती स्वगवन् ओरडली. “ माझ्या दसराला हात लावू नकोस ! ”

“ तुझे दसर ? ”

“ हो हो. ते माझेच दसर आहे. ”

“ अग, तू तर शाळा सोडलीस ना ? ह्यः ! ह्यः ! ”

“ मग दात काढायला काय झाल त्यात ? माझ लग्न व्हायच आहे म्हणून मला बाबांनी शाळा सोडायला सांगितली. मला काही जन्मभर तुझ्यासारखे शिकत रहावयाच नाही. ”

“ मग शाळा सोडल्यावर दसर कशाला हो बाईसाहेब ? ”

“ त्यांत मी ती वर्तमानपत्रे नि पुस्तके जपून ठेविली आहेत. ”

“ तों म्हणजे ? कोणची ? ”

“ चावटपणा करू नकोस, तुला माहीत नाही जस काही, मला मग वेळेवर वाटेल ते वाचावयास लावतात, परवा मी ती जटायूची गोष्ट चागली वाचून ठेवली होती आणि माझ पुस्तक कुठ वेळेवर सापडल नाही, आणि मग तो मनोरजनचा अक वाचतांना मी अडखळले आणि आईने मला मार दिला, तुला काय लागतय बाबा ? तेंव्हापासून मी आपला माझा वाचावयाचा धडा वाचूनच ठेवते, कोणी तरी मंले येऊन काही तरी विचारतात, त्यापेक्षा आपल घडाघड वाचाव हे बर ! ”

लग्नाच्या पूर्वपरीशेची सावित्रीला इतकी सवय झाली होती, तिच्या मनाचा अगदी लहानसा भाग फक्त तिच्या जीवितात बाहेर भटकत होता, आणि त्या मनाला फक्त जगातल्या काही दोबळ गोष्टी कळत होत्या, त्यात बारीकसारीक कोपरे अद्याप त्या मनाला दिसतच नव्हते.

तिच्या भोवताली तिच्या मैत्रिणी होत्या, त्यात काहीं शिकलेल्याही झाल्या होत्या आणि त्यांची बोलणी ऐकताना सावित्रीला काही कळतच नसे, कारण तिला काय कळावे आणि काय कळू नये हे तिच्या आईबापांनी तिला ठावून दिले होते, तिला ते फाष्टक अगदी पाठ झाले होते, कंसाची अमकी रचना चागली आणि तमकी रचना वाईट असे तिला शिकविण्यात आले होते, चागली माणसे आणि वाईट माणसे याची तिच्या मनातली कल्पना मोठी मजेदार होती, शेपटा सांडणाऱ्या मुली अगदी वाईट, आवाडा घालणाऱ्या आणि वर गजरा घालणाऱ्या मध्यम, पण नुसता आवाडा घालणाऱ्या पण फुगे न काढणाऱ्या चागल्या ! ब्लाउझ घालणाऱ्या अगदी वाईट, पोलके घालणाऱ्या बऱ्या, चित्राची पुस्तके साधारणतः वाईटच, त्यातल्या त्यात मुख-पृष्ठावर एकट्या स्त्रीचाच फोटो असलेली अगदी टाकाऊ, परंतु जर त्याच चित्राखाली अशोकवनांतील सीता असे लीहलेले असले, तर मात्र ते चित्र चागले, ते पुस्तकहि चागले, मग गीता बिनबाह्याची बाँडी

घातलेली, अत्यंत तलम पातळ नेसलेली, केसाचे फुगे काढून वेणी घातलेली, अगदीं मिस सीता अशी असली तरी सावित्रीला, ते चित्र चांगलें असतें असे पटविण्यांत आलें होते. तें तिचें पाठ झाले होते. ते ती घडाघड सांगत असे. रस्त्यात कोणी तरुण स्त्रीपुरुष फिरताना पाहिलें कीं, ते बहिणभाऊ आहेत हे ती ताडकन् सागे. खोलीत स्त्रीचा एकटा फोटो असला की, तो त्या खोलीत रांढणाऱ्याच्या आईचा आणि पुरुषाचा असल्यास वडिलाचा असतो असा तिचा ठोकताळा होता !

जीविताचे प्रश्न तोंडच्या हिशेबातील ठोकताळ्याप्रमाणे सोडविणारी सावित्री—नंतर सत्यवानाची पत्नी झाली ! त्या नव्या जीवनात ती काही दिवस गांगरली आणि नंतर त्यातहि तिच्या जीवनाला यात्रिकपणा आला.

सत्यवानास ती सत्यवान म्हणून ओळखत नव्हती. पति म्हणून ओळखत होती. आणि सत्यवानाच्या आईला ती सासू म्हणून ओळखत होती. आपण आपल्या आईच्या आग्रहावातर लग्न केले असें सत्यवान लोकास सागत असे परंतु वास्तविक त्याने स्वतःच लग्न करावयाचें असे ठरविले होते. त्याच्या ध्येयाचे किंवा हौशीचे सर्व मनोरे ढासळल्यावर आता लग्न तरी उरकून टाक या, अशा वृत्तीने त्याने लग्न करण्याचें ठरविले. कित्येक दिवस त्याच्या मनांत अशी आशा होती कीं, कोणा तरी सुशिक्षित तरुणीशी आपला परिचय होईल. आपलें बौद्धिक वैभव तिला अभिनदनीय वाटेल. आणि शेवटीं त्या परिचयांतून सहवास, सहवासातून मैत्री आणि मैत्रींतून विवाह असा प्रवास करतां येईल.

सुशिक्षित तरुणी आतां माणसाची लायकी फार चाणाक्षपणाने ओळखतात. त्यांना पदवी, अधिकार किंवा पैसा यांच्या बदल वेड नसतें. गरीब परंतु गुणवान् आणि सुस्वभावी अशा तरुणांना सुशिक्षित तरुणींनीं पत्करल्याची त्याला कांहीं उदाहरणें माहीत होतीं आणि त्या जोडप्याकडे तो मोठ्या कौतुकाने पाहत राही. त्या तरुणीबद्दल त्याला विल-

क्षण आदर वाटे ! सुशिक्षित सुदर तरुणीचा सहवास यापेक्षां जगांत कोणतें मोठें सुख आहे असें त्याला वाटे. त्याच वेळीं अशा सुशिक्षित दंपतीच्या कांहीं भानगडीहि त्याच्या कानावर येत होत्या. परंतु ते सगळे ऐकूनहि तो म्हणे, “त्यांचे नवरे गाढव आहेत. त्यांना ते सुख, तो लाभ सांभाळण्याची अक्कल नाही.” थोडक्यांत म्हणजे सुशिक्षित स्त्रियांबद्दल त्याचे अतिशय चांगलें मत होते. आपल्याला एकाद्या सुशिक्षित तरुणीने स्वीकारले तर आपण तिला आपली लायकी खात्रीने पटवू. जगाला आपण दाखवू, सुशिक्षित पति-पत्नी किती सुखाने जगू शकतात ! आम्ही सुशिक्षित पैशाची पर्वा करीत नाही. इतर ससारी लोकांच्या कल्पनेपेक्षा आमची ससारसुखाची कल्पना किती उच्च— निराळी आणि अभिजात आहे. आपण ५०।६० रु. मिळविणार. पत्नि ५०।६० रु. मिळविणार. एका प्रोफेसरइतका पगार घरांत येऊ लागेल. एक-दोन-तीन खोल्याचा ब्लॉक ! ते बरोबर जाणे, बरोबर येणें, बौद्धिक का काय म्हणतात तो सहवास ! त्या चर्चा, ती विचारांची देवघेव, ते व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि त्या व्यक्तिस्वातंत्र्याला धक्का न लावता केलेली मैत्री—वगैरे वगैरे—

परंतु त्याचें वरील ‘टेंडर’ जीविताच्या स्थानिकस्वराज्यात स्वीकारलें गेले नाही ! त्याच्याशीं जीविताच्या योजनेविषयीं वाटाघाट करण्यासाठीं तर राहोच; परंतु नुसती बातचीत करावयाससुद्धां कोणतीहि सुशिक्षित तरुणी आली नाही. तो कॉलेजच्या जीवनाची सगळी वाट चालून गेला. तरी त्याला कोणी प्रवासी भेटलाच नाही आणि सगळे प्रवासी आपापल्या गाडीने निघून गेल्यावर तो आपल्या मनोराज्याच्या जकडानवरून पाय वाटेने व्यवहाराच्या खेडेगावीं निघून आला.

त्याच्या आईला सत्यवानापलीकडचें जगच माहीत नव्हते. त्याच्या वडिलांच्यामागे आपली जबाबदारी म्हणजे सत्यवानाचे दोनाचे चार हात करून देणे एवढीच, अशी तिची कल्पना होती. सत्यवानावर तिचें अतिशय प्रेम ! इतके की, सत्यवानाचे ‘नवे’ मन तिच्या मायच्या

गोबडीखालीं गुदमरूं लागे, कांहीं कोठे इकडेतिकडे केले किंवा झालें कीं, सत्यवानाची आई धावत येऊन सत्यवानाभोवतीं आपल्या मायेचा विळखा घाली. आईला दुखवणे त्याला शक्यच झाले नाही. त्यामुळे वडिलांच्या मार्गे तो आईच्या जाळ्यात सांपडत गेला. त्याच्या वैयक्तिक जीवनाचे पंख तुटलेच होते ! तेव्हा तो मग मातृसेवेच्या पिंजऱ्यांत पडून राहिला आणि याच परिस्थितीत आईच्या आग्रहावरून त्याने सावित्रीचा स्वीकार केला. सावित्रीशी विवाह करण्यास समति देताना सहधार्मिणी, सहचारिणी, वगैरे कल्पनाचा मोसम ओसरला होता. त्याने फक्त एक बायको—स्त्री एवढ्याच कारणासाठी सावित्री पत्करली ! आपल्या माहेरच्या परिस्थितीच्या मानाने आपण एका बी. ए. ची बायको झालो हे पुष्कळ झाले असे सावित्रीला वाटे. तिला असेंहि वाटू लागले कीं, आपली निवड झाली. पत्करलेल्यापैकी आपण नाही. बी. ए. माणसाने आपणांस ‘ पास ’ केले यात ती सतुष्ट होती.

सत्यवान आपली नोकरी व तत्संबधीं मित्रमंडळी यांत सगळा वेळ घालवीत असे. घरीं आल्यावर तो नेहमी दमलेला दिसावयाचा. आईला वाटे ‘मुलाला किती श्रम पडतात’ आणि मग सावित्रीलाहि वाटे खरच ते किती दमतात ! परंतु सत्यवान् दमत नव्हता, कटाळला होता. त्याला घराबद्दल ओढच वाटत नव्हती. रजिस्ट्रार ऑफिसमध्ये नोकरी असल्याने वैवाहिक व्यवहारांतील अगदी अस्सल सुधारणेच्या हालचाली त्याला कळत. विवाहोत्सुक, स्वतंत्र असे प्रेमी लोक तिथे येत आणि त्याच्या कागदावर साक्षी घालतां घालतां सत्यवान् आपल्या जीवनाविषयीं विषाद बाळगू लागला. त्याच्या मेंदूत त्या विचारांनीं एक विकृतीच उत्पन्न झाली होती. “बायको फॅशनेबल पाहिजे” हाच त्या विकृतीचा साधा अर्थ होता. सेवा वगैरेची त्याला चवच नव्हती. त्याच्या शरीराला कष्टाची चांगली सवय होती. तेव्हां सावित्रीच्या सेवेची त्याला फारशी अभिरुची नव्हती. सावित्रीनं फॅशनेबल पद्धतीनें राहिलें पाहिजे, असे त्याला सारखें वाटत राही. सुधारणेच्या जगांतील भडक-

पणाचा त्याच्या मनावर भयंकर पगडा बसला होता. सावित्रीला त्या पायरीवर आणण्यासाठी काय करता येईल याचा तो सारखा विचार करी. आपले वैवाहिक जीवन आधुनिक कसे दिसेल ही सारखी त्याची हुरहुर आणि ते जुनाट किंवा भद होत जाऊ नयेत यासाठी तो सारखी चरफड करी.

परंतु सावित्रीला आपल्या पतिदेवाच्या या आतल्या आवाजाचा पत्ताच नव्हता. तिला वाटे, “हे आपली कसोटी पाहत आहेत. प्रेम वाटते पण व्यक्त करीत नाहीत. एकदम प्रेम दाखवून बायका डोक्यावर वसतात, अशा कल्पनेने ते आपल्याशी मुद्दाम तोऱ्यात वागत आहेत. आपणास एवढ्या मोठ्या माणसाचे प्रेम मिळवावयाचे म्हणजे तपश्चर्यांचे केली पाहिजे.” आणि तिची अहोरात्र तपश्चर्या चालली होती. सत्यवान् व सत्यवानाच्या घरातील प्रत्येक व्यक्ति व वस्तु याची ती सेवा करीतच होती. काहीही करताना तिच्या मनात एकच विचार असे की, ही सेवा सत्यवानाला कळेल व तो सतृप्त होईल.

पहाटेस ती उठे. ते सत्यवानास आवडत असेल याच अपेक्षेने. तोंड स्वच्छ धुतानासुद्धा ते सत्यवानास आवडावे हा विचार. नंतर देवाला नमस्कार, सासूबाईना नव्हे, सत्यवानाच्या आईस नमस्कार करणे, भग सत्यवानाच्या घरातल्या देवघरातल्या देवाना नमस्कार करणे, त्याच्या गोठ्यातल्या गाईचे पुच्छ डोळ्याला लावून नमस्कार करणे, त्याच्या घराचे अगण झाडणे—सारवणे या कामापासून तों दुपारी जेवण झाल्यावर सत्यवानाच्या आईचे पाय चेपणे व शेंवटीं शोपण्यापूर्वी सत्यवानाचे पाय चेपणे आणि सत्यवानाची बायको म्हणून शोपणे—इतके तिचे जीवन सत्यवानमय झाले होते.

डॉ. वसिष्ठ-अरुंधती याच्या विवाहपत्रकावर साक्ष घालून सत्यवान घरी आला त्यादिवशी सध्याकाळच्या वेळी सावित्रीचीं अशाच ‘सत्यवानसेवा’ प्रकरणातील कांही कामे चालली होती. गाई घरी येत होत्या आणि त्यांच्या मागोमाग गुराखी व सत्यवानासारखे कष्टाळू

जीवहि घरीं येत होते. गाई व सावित्री सारख्या स्त्रिया यांच्यांत किती तरी साम्य होतें ! गाई रानांत जातात, सावित्री जात नसे; फक्त-एवढाच फरक ! सध्याकाळीं गाई वासरांना भेटण्यासाठीं अधीर होतात. सावित्री सत्यवानाची तितक्याच तळमळीने वाट पाहत असे. सध्याकाळ झाली कीं, तिची कळी खुलू लागे. ती कांहीं तरी गाणें गुणगुणू लागे. तुळशीपुढें, गोठ्यांत, ओटीवर पणत्या लावताना ती तुरुतुरु चालू लागे आणि येतां जाता 'आले वाटत, अजून नाही आले ! आले कीं काय ?' असे उद्गार स्वतःशीच पुटपुटे.

त्या दिवशीं सत्यवान् घरी आला. त्यावेळी ती गोठ्यांत गाईंना चारा घालीत होती. त्यामुळे तिला तें कळले नाहीं. आज का बर उशीर झाला?" या विचाराने तिचा जीव व्याकूळ झाला होता.

गोठ्यांतलें काम आटोपून ती माडीवर गेली. आणि खोलीत दिवा-बत्ती करण्यासाठी तिकडे गेली.

सत्यवान् येऊन अर्धवट अधारांतच अथरणावर पडला होता. सावित्रीस हें माहीत नव्हते. त्याला इतका उशीर झाल्याबद्दल ती :रड-कुंडीस आली होती आणि सत्यवानाचा खोलीतला फोटो पाहिल्यावर तर तिला भडभडूनच आले. ती एकदम तेथे उभी राहिली आणि फोटोंतल्या पायावर हात ठेऊन स्फुदत स्फुदत म्हणू लागली—

“किती उशीर केलांत आज ? मी किती तळमळते तुमच्या दर्शना-साठी ! मीं आवडते-ना तुम्हांला ? माझ्याकडून चुकत कां कांहीं ? माझी सेवा कमी पडते का ? सांगाना मला. सांगाल ते करीन.”

“आधीं बाहेर जा” त्या खोलीतल्या कोपऱ्यांतून आवाज झाला.

सावित्रीला दरदरून घाम सुटला. तिने वळून पाहिले. तों सत्यवान् ! ती एकदम हंसू लागली. आणि डोळ्यांत जमलेलें पाणी गालावर ओघळावयाच्या आंत नाहींसैं झालें.

“इश ! केव्हां आलांत ? आणि अधारांत बसून राहिलांत ? मला हांक सुद्धां मारली नाहीं. अं !”

“सागेन तें करणार आहेस ना ?”

‘अस आडून ऐकू नये वर का ? चोरून ऐकण म्हणतात याला !’
सावित्रीचे प्रेमळ हृदय शब्दांतून ओसडत होते.

“माझ्याच फोटोसमोर—मलाच उद्देशून म्हणालीस ना तें ?”
सत्यवानाच्या आवाजांतला कठोरपणा तिला आता कळला. तिच्या काळजाचे पाणी झाले.

“हो—! कबूल आहे मला. सागाल ते ऐकेन. सागा ना.”

“सांगितले ना—बाहेर जा आधी.”

“अस्स काय करता ? माझ्या हातून अपराध झाला का ?”

“झाला नसला तरी आता होतो आहे ?”

“नाहीं. मी नाही जाणार. तुमचे डोके दुखते आहे ना ? मग मी बाहेर कशी जाऊ ? माझे पाय हालतील का ?”

“वर एक काम कर.”

“काय ? सागा ना मी ऐकायलाच तर उभी आहे !”

“मग तो दाराला लावायचा धोडा आण पाहू जरा इकडे !”
सावित्रीला या आज्ञेचा अर्थ कळेना. ती गोधळून उभी राहिली.

“ऐकतेस ना ? ऐकू येत नाही ?”

सावित्रीने तो दगड आणला.

“ह तुझ्याच हातात राहू दे आणि या येथे मार !”

सावित्रीच्या हातांतून तो धोडा खाली पडला. तिच्याच पायावर पडला. तिच्या डोळ्यांतून घळघळ पाणी वाहू लागले. तिने हातानें तोड झाकून घेतले.

“अस काय करता ? तुम्हाला मी आवडत नाही का ?”

“कोण म्हणतो ? फार आवडतेस ! वा ! किती प्रेम आहे माझे तुझ्यावर !”

“हैं अस वाटत ? धड बोलतसुद्धां नाही. वर नका बोल. मला

बसू तर घाल नुसती ? तुमचें एखादें पुस्तक देतें. तुम्ही वाचीत बसा-
मी ऐकते ! नाहीतर मी वाचून दाखवते ! मला नेहमी वाटतं
तुम्ही दमून भागून आलात कीं, अस विश्रांति घेत पडाव नि मी
इथें बसून तुम्हाला कांही काही वाचुन दाखवाव.

“ काय वाचून दाखवाव ? तुळसीमाहात्म्य ? कीं व्यकटेशस्तोत्र ? ”

“ तुम्हाला आवडेल ते. तुम्ही सागाल ते ! ”

“ काय कळत तुला त्यातल ? मला काय आवडत हे कळण्या-
इतकी तुला अकळ आहे अस वाटत तुला ? ”

“ कधी पाहिलत तुम्ही नाही हे ? ”

“ तुला बाहेरच्या जगाची, आमच्या जगाची-माझ्या जगाची काहीं
तरी माहिती आहे ? म्हणे मी वाचून दाखवते. नाही तर तुम्ही वाचून
दाखवा. काय कळणार आहे तुला यातल ? छापलेला कागद नि कोरा
कागद तुला सारखाच. मासिकातले विषय नि वर्तमानपत्रातलं विषय
तुझ्या कानावरूनसुद्धा गेले नसतील. जगात काय चालल आहे ठाऊक
आहे तुला ? आता तुझ्यासारख्या मोलकरणी जगात राहिल्या
नाहीत. बायका शिकल्या आहेत. घडाघड बोलतात, घडाघड
लिहितात. तडातड कामे करतात. पैसे मिळवतात.
स्वतः नवरा निवडतात. त्याला बरोबर घेऊन लग्न लावतात.
किती सुंदर राहतात, नि बोलतात ? तू कधी त्या जगात गेलीस,
कधी काही पाहिलेस, का ऐकलेस ? तुला व्याख्यानाला न्यावस वाटल
तर तुला काय कळणार आहे आमच्या आधुनिक जीवनांतल्या प्रश्नातल ? ”

“ पण तुम्ही शिकवत तर नाही का कळणार ? ”

“ मी ? मग माहेरीं काय केलस ? लग्नाच्यापूर्वीं काय केलस ?

“ तेव्हा शिकायच तेवढे शिकले. आतां मी नाहीं म्हणते कां
शिकायला ? ”

“ मी तुम्हा नवरा आहे, कीं मास्तर ?

“लिहिणवाचण शिकविण्यासाठी कोणी बाई पाहिजे होती. म्हणून तुला आणली कां मी घरांत ? मग त्यासाठी लग्न करावयाची जरूर काय होती ? तुझ्या घरीच शिकवणीचा मास्तर म्हणून आलो असतो अन् १०।१५ रुपये मिळाले तरी असते. आता मलाच खर्चावे लागतात.”

सावित्रीला हा उपमर्द थोडासा परिचयाचा होता, तरी त्या दिवशीं तो सहन झाला नाही. सत्यवान् तिला नेहमीं दूरदूर ठेवीत असे. परंतु तिच्या उणेपणावर इतके तीव्र घाव त्याने कधी घातले नाहीत.

त्या दिवशीं त्याचे डोकेच भडकले होते. अरुधतीस पाहिल्या-पासून त्याला आपल्या विवाहपूर्व जीवनाची तळमळून आठवण झाली; आणि जे पाहिजे होते, जे मिळणे शक्य होतें, इतराना शक्य झाले जे निदान तसले काहीं मिळाले नाही याबद्दल त्याला स्वतःच्या जीवनाचा मनस्वी सताप आला आणि त्याचा वचपा तो सावित्रीवर काढू लागला.

सावित्रीला रडू आवरेना !

सत्यवान् जास्तच चिडला. त्याचा आवाज चटू लागला आणि सावित्रीचे रडे वाढू लागलें.

सत्यवान् आल्याचे आईने पाहिले होते. सावित्री वर गेल्याचेंहि तिने पाहिले होते. परंतु कांहीं वेळाने रडण्याचा नि ओरडण्याचा आवाज ऐकल्यावर ती म्हातारी खालूनच ओरडली—

“ सावित्री ! ए सावित्री ! ”

सावित्री उठून खालीं जाऊं लागली.

सत्यवान् खेकसून म्हणाला—“ मेल्याखेरीज पुन्हा तोड दाखवू नकोस. ”

आई वर आली. तिला हें परिचयाचेंच होते. परंतु भांड्याला भांडें लागावयाचेंच, या न्यायाने तिला कांही विशेष वाटत नसे. तिच्या वैवाहिक जीवनावरून तिने असा सिद्धांत बाधला होता कीं,

यांत विशेष कांहीं नाहीं. याच अनुभवसिद्ध वेदांताची 'घुटी' पाजण्यासाठी ती वर आपल्या मुलाकडे गेली.

सत्यवान् अथरुणावर पडला होता.

“काय झाल रे बाळ ? डोक दुखतय का?”

“कांहीं झाल नाही. व्हायच ते सगळ होऊन चुकल आहे.”

“काय होऊन चुकल ? ”

“तुझ्या मुलाच लग्न ! दुसर काय?”

“अस काय कराव सत्यवान्! पोरीच्या जातीला थोड सभाळून घेतलं पाहिजे. शिकवले की सगळ येत. काय कमी झाल आहे तुझ लग्नमुळ?”

“आयुष्य! तुझ्यासाठी ही धडपड केली. तुला सून मिळाली. मला बायको मिळावयाची आहे.”

“काय बोलतोस हे ?”

“खर आहे तेच. ही काय बायको आहे? चार मित्र मडळीत हिला बायको म्हणून घेऊन गेलो तर लोक हसतील मला ?”—

“पण पुरुष मडळीत बायका नेतांच कशाला तुम्ही ? आणि त्या येतात तरी कशा, नि कशाला ?”

“आईसाहेब ! नमस्कार करतो तुम्हाला ! पण तुमच्यांत व तुमच्या मुलांत २५ वर्षांच अंतर आहे, एवढ तरी लक्ष्यांत घ्या. दिवस बदललेत आतां. ”

“ मग माणसेहि बदलून घ्या कीं ! तिला शिकव. बरोबर आणलं जेलं म्हणजे सगळ कांहीं येईल. ”

“खर आहे. २५ वर्ष स्वतःला शिकविण्यांत गेलीं. आतां राहिलेली बायकोला शिकविण्यांत घालवतो. तू माझा लग्नासाठी छळ केला नस- तास तर किती शिकलो असतो ! किती पगार मिळविला असता ! किती हुशार बायको मिळाली असती ! हा काय ससार आहे कीं, गांवठी शाळा आहे ? ”

“ आता तुम्हाला ती गावठी शाळा वाटू लागली आहे. मला आपल एवढे समजत की, तुम्ही ज्याला गावठी शाळा म्हणून नाकारून काढे सोल्ले लागलात त्याच घरात आमचे ससार झालेत. काय आमचे कमी झाले ? तुमचे तरी काय कमी झाले ? घरातले मोठेपण माणसाच्या विद्वत्तेपेक्षा माणुसकीवर असते ! मला तर सूनवाईइतकसुद्धा लिहितावाचता येत नव्हते. दधवाल्याचा हिशेब मी दारामागच्या भितीवर गधाच्या ठिपक्यानी लिहीत होते. तुम्हीही वडील काही कमी शिकलेले नव्हते. पण माझा कधी त्यानी पाणउतारा केला नाही. त्याच्याहि लिहिण्यावाचण्याबद्दल मी कधी जळफळले नाही. घरात घरची माणस आली की, फुलावर कोवळे सूर्यकिरण पडल्यासारखे झाले पाहिजे. आम्हीहि आगणात ओटीवर गप्पागोष्टी करीत बसत होतो. पण त्यात घरच्याच गोड गोष्टी असते. तुम्ही घरी आलात तरी जग विसरू शकत नाही. घर ही विसाव्याची जागा आहे बाबा. घर म्हणजे काही शकराचार्याचा मठ नाही ? बर. तुम्हाला तुमच्या बायकांना बरोबरीला आणावयाचे आहे ना ? मग आणा की ! ”

“ आधुनिक ससाराची कल्पना येणार नाही आई तुला. स्वयंपाक म्हणजे ससार नाही. चूल म्हणजे ससार नाही. धुणे नि पाणी भरण, आघोळीच पाणी उपसण नि पाटावर धोतराच्या नित्या करून ठेवण, निराजन लावणे आणि वाती वळणे, हे ससार सपले आतां. आज आमच्या पिढीच्या आकाशा वाढल्या आहेत आई ! आम्हांला सहचारिणी नकोत. सहविचारिणी पाहिजेत. शरीरसंबंधाचे दिवस सपले आतां. आतां हृदयाचे अनुबध पाहिजेत. असो. काय सांगून उपयोग ? समजा तुला कळेल तरी काय उपयोग त्याचा, दिवस काढायचेत आम्हांला. तुमचे स्टेशन पुढें दिसू लागलं आहे. पण आमची गाडी नुकतीच स्टेशन सोडून बाहेर पडली आहे ! आणि तोच ही रडारड ! जातो मी. जाऊं दे. तू कशाला त्रास करून घेतस उगाच ! ”

“ सत्यवान्, कुठें चाललास ? ”

“ जेवायला. ”

“ घराबाहेर ? ”

“ हो कायमचा नाही. जेवणापुरता ”

“ इतक्यांत सावित्रीने जिन्यातून सांगितले. जेवायच झाल्य ”

सत्यवानाने वरूनच उत्तर दिले. “ मग जेऊन घ्या. उगाच कां बरं उशीर करतां ! ”

आईला हा उपहास सहन झाला नाही. ती सतापून म्हणाली, “ बघ ! तू इतका उपमर्द केलास पण ती आपल्या कर्तव्याला चुकली नाही. तशी बायको तुला मिळाली असती म्हणजे मग समजल असतं सुख ! तुम्हाला वाटत आम्हाला भोवतालच काहीं दिसत नाही. मगळी थरे पाहिलीत मी ! नवराबायकोचे म्हणे मतभेद होतात. आणि बायको सैपाक करीत नाही आणि नवरा निषेध म्हणून उपाशी राहतो. मग जेवतात केव्हा आणि का कोणास ठाऊक ? ”

“ आहे खर. माझ्या लग्नान जेवण्याची निश्चित सोय झाली आहे खास. तुझ्या मुनेचा मी आभारी आहे त्याबद्दल ! ”

“ मला कांहीं सांगू नकोस. जेवायला चल मुकाट्याने ! ”

“ अग मला जेवायला जायच आहे. ”

“ खाणावळीत ? ”

“ वाः ! आज एक लग्नाची फीस्ट आहे. ”

“ मग मूळचिठ्ठी नाही आली ती ? आणि रातीं जेवण. लग्नाच जेवण आहे की, सत्यनारायणाच उद्यापन आहे ! बर, जा बाबा. पण रागावून बाहेर जेवलास तर पहा ह. मी पाणी घ्यायची नाही या घरांत ”

“ नाही आई. तुझी शपथ नाही. मी बायकोचा राग आईवर काढण्याइतका अगदी ‘हा’ नाही. ”

“ आणि बायकोवर तरी काय झाल्य रागावायला ! ”

“ नाही—काऱ्हीं नाही ! कोण म्हणतो रागावलो म्हणून ? छद्

मुळींच नाही. माझी बायको म्हणून नसले तरी तुझी सून म्हणून मानायला पाहिजे ना तिला !

“ पुरे झाल. जा. लवकर ये जेऊन. रात्रीच उगाच जड खाऊ नकोस. जरा दोन घास कमीच ! आणि तिला उगाच छळीत जाऊ नकोस. मी अन्नपाणी वर्ज्य करीन अशान पहा. मला साग काय पाहिजे ते. मी तिला शिकवीन तशी. ”

“ ठीक आहे. ”

अव्याधी

सत्यवान् कोट टोपी घालून बाहेर पडला. दाराशीच त्याला सावित्री दिसली. त्याला पाहिल्याबरोबर तिने हसतमुख केले ! सत्यवान् सर्दच झाला. त्याला आपल्या वर्तनाची लाज वाटली. सावित्रीच्या हसण्या-मध्ये अत्यंत केविलवाणेपणा दिसत होता. आपण हसलेच पाहिजे, नाही तर रडावे लागेल. अशा भीतीची स्पष्ट जाणीव तिच्या मुद्रेवर दिसत होती. सत्यवानाला आपल्या पुरुषी अरेरावीबद्दल तिरस्कार वाटू लागला.

आणि ती अरेरावी तिरस्करणीयच नव्हती का ? सावित्रीला त्याने पत्करली नसती तर ती दुसऱ्या सत्यवानाची सेवा करित राहिली असती. किंबहुना हा तिच्या वडिलाचा प्रश्न होता. यात अपराधी कोणी असतील तर सावित्रीला ‘देणारे’ वडिल. आणि तिला पत्करणारा सत्यवान् किंवा त्याची आई किंवा दोघेही ! सावित्री या व्यवहारात अगदी मोकळी होती. तिचा शब्द किंवा विचारहि याबाबतीत बांधलेला नव्हता. कारण तिला कोणी विचारलाच नव्हता. सावित्रीला केव्हांही म्हणता आले असते की, मी कांहीं तुमच्या गळ्यात पडले नव्हते. तुम्ही नकार द्यावयास मोकळे होता पण आता निवड करण्यांत कांहीं चूक झाली असे मागाहून कळून काय उपयोग आणि त्याचा सूड माझ्यावर काय म्हणून ? ”

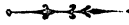
परंतु सावित्री असे कधी म्हणणे शक्य नव्हते म्हणून तर सत्यवान् तिचा येतांजातां पाणउतारा करून आपल्या धेयाच्या आशाभंग मनाचे-

समाधान करून घेत असे. परंतु त्या दिवशी सावित्रीचे तें दीनवाणें हास्य पाहून त्याचें हृदय पाझरले.

“ किती असाहाय्य आहे ही ! आपल्यावर हिचे सर्व जीवन अवलंबून आहे. हिचे हसणे वा रडणे हे सुद्धा स्वाधीन नाही. आणि हें कशासाठी—? पोटासाठी ? विवाह हा हिंदु स्त्रीचा पोटाचा व्यवसाय आहे आणि शिवाय तो सक्तीचा आहे. वेळेवर पोटाला मिळाले नाही तरी चालेल, परंतु हा व्यवसाय सोडता कामा नये. काय हिला आपल्याबद्दल प्रेम वाटणार ? मोलकरणीइतकेहि स्वातंत्र्य नाही हिला. ज्या दोषाबद्दल आपण हिला नेहमीं बोलतो तो हिचा दोष आहे का ?

इत्यादि विचार करीत सत्यवान् घराबाहेर पडला. तो ज्ञाताना फटूनहि इसला नाही याचे सावित्रीला इतके वाईट वाटले की, सत्यवान् बाहेर पडल्याबरोबर ती मटकन् ग्याली बसून घळघळा रडू लागली.

एक बाळ म्हातारा

प्रकरण ३ रे.

एवढ्या उमराच्या नि उमलत्या फुलझाडाच्या मुळाला एकदम कीड लागून ज्याचा दिव्यास थांबावा तरी डॉ. वसिष्टाच्या मनाची स्थिती होती. लहानपणाच त्याच्या मनाच्या काही ग्रंथांची गाठोडी झाली होती अतिशय श्रीमताच्या जुळात जन्म झाल्यामुळे त्याचा लहानपणाचा बराचसा काल आपल्या भावतालची अफाट श्रीमती पाहण्यातच गेला. आपल्या दिवाणच्यान्यात सगळीकडे गालिचे पहात राहिल्याने जमीन म्हणून गालिचे अशी त्याची कल्पना झाली होती. आणि घर म्हणजे बगला अशी त्या कल्पनेच्या शेजारी दुसरी कल्पना होती. वडिलांचे ते एकुलते एक चिरजीव होते. त्यामुळे त्यांना लहानपणासुद्धा मोठ्या माणसांचाच राहवास मिळाला होता. त्याच खेळगडी म्हणजे आई आणि बाप आणि आईबापांनी परवानगी दिल्यात गडी किंवा मोलकरीण ! 'सागात' शास्त्रावर डॉ. वसिष्टाच्या वडिलांचा विलक्षण विश्वास होता. त्यामुळे आपल्या मुलाच्या भोवती कोणच्या वस्तु आणि व्यक्ति असाव्यात याची ते फार चिकित्सकपण दक्षता बाळगीत. बालमानसशास्त्रातील कित्येक अपरिपक्व सिद्धांताचे प्रयोग करण्याची प्रयोग शाळा म्हणजे बाल-वसिष्टाचे जीवन !

गाँतमसुद्धाच्या चरित्रात एक प्रसंग सांगितला आहे. गाँतमाच्या जन्मानंतर शुद्धोदन राजाला एका प्रसिद्ध ज्योतिषाने भविष्य सांगितले होते की, हा आदर्श राजा किंवा आदर्श योगी होईल. एक दिवस हा राजसन्यास घेईल. ते भविष्य ऐकल्याबरोबर शुद्धोदनास अतिशय वाईट वाटले. आपल्या मुलाला वैराग्याची 'फीट' येऊ नये यासाठी त्याच्या दुःखाची पुसटसुद्धा सूचना मिळू नये असे वातावरण त्याच्या भोवती उत्पन्न करण्याचे त्याने ठरविले. वृद्धत्व, रोग इत्यादि दृश्ये त्याला

कोणच्याहि स्वरूपांत दिसणार नाहीत अशी खबरदारी घेण्याबद्दल नोकरांना फर्मावण्यात आले.

गौतम ज्या बांगत फिरावयास जाई त्यांतील झाडावरचों पिवळी, जुनी पाने आधी तोडून टाकण्यात येत. आणि गौतमास फक्त हिरवीगार टवटवीत पाने, पिकलेलीं फळे एवढेच दिसावे इतकी व्यवस्था करण्यात आली होती ! परंतु शेवटी झाले काय, या लपविलेल्या जगाचे त्यास एकदम दर्शन झाले. आणि त्यामुळे तो दचकून अरण्यात पळाला !

डॉ. वसिष्ठ यांचे जवळ जवळ असेच झाले होते. ते फक्त अरण्यात पळाले नाहीत. तर आरण्याकादि वाङ्मयात दडाले. जीवनातील अत्यंत रुक्ष भागाशीच त्यांची दोस्ती जडली. मायापाशाचा ओझरताहि परिचय न होतां त्यांना 'ब्रम्हा' ची गोडी लागली. न वापरलेल्या वस्तु ज्याप्रमाणे पडून पडून उपयोग न केल्यामुळे निरुपयोगी होतात, गजून जातात, तसें त्यांच्या मनाच्या बऱ्याच भागाचे झाले होतें. काही हटयोगी आपला उजवा हात सारखा उभाच ठेवून तो शेवटीं वाळवून टाकतात. तसें डॉ. वसिष्ठांचे मन झालें होते. स्त्रीप्रेमाची ओळख त्यांना वेदात-विषयक ग्रंथांतून झाली होती तेवढीच ! ईश्वराला बनवून या जगाचा बोजा त्याच्या डोक्यावर लादणारी जी स्त्री तिचे नाव माया ही त्याची व स्त्रीची पहिली ओळख. माणूस तसा मोठा हुशार परंतु त्याच्या हुशारीला बुद्धीचे एवढे मोठे टेगूळ आले होतें. त्यामुळे त्याच्या वागणुकीकडे एकप्रकारचा सौम्य वेडसरपणा आला होता.

ग्रथाचे त्याला अतिशय वेड ! लहानपणीं त्याला विद्वान करण्याच्या त्याच्या बापाच्या अट्टाहासामुळे त्याला ग्रथांचे व्यसन लागले होते. माणसांत तो बुजत असे. त्यामुळे पुढे पुढे त्याला माणसांत वावरण्याचें प्रसंग आले त्यावेळीं माणसाची सवय नसल्यानें तो बावळट ठरे. त्याचे सोबती त्याची थट्टा करीत. आणि त्यामुळें तो चार माणसांत बसण्याचें टाळूं लागला. मित्रांमुळें मुले बिघडतात, हा त्याच्या वडिलांचा सिद्धांत असल्यामुळें आपल्या चिरजीवासाठीं योग्य

मित्र शोधण्याची वडील धडपड करीत होते. त्या सशोधनाच्या कसोटीला वसिष्ठाचा एकही समवयस्क टिकला नाही व शेवटी मैत्रीची भूक वसिष्ठ आपल्या वडिलांच्याच सहवासात भागवू लागला. वडिलांच्या सगतीत चोवीस तास राहिल्याने त्याचे तरुण मन गभीर झाले होते. उमलता चेहरा थिजून गेला होता. कोवळे मन राठ झाले होतें ? लहान वयात प्रौढ माणसाचा पार्ट करावा लागल्याने आणि तो वर्षांच्या वर्षे करावा लागल्याने वसिष्ठ हा वयाने तरुण व मनाने म्हातारा झाला होता.

मुलें विघडण्याचे वय म्हणजे तारुण्य आणि कारण म्हणजे स्त्रिया ! याहि अर्धवट सिद्धातावर वसिष्ठाच्या वडिलाचा मोठा कटाक्ष होता. मुंज झाल्यापासून वसिष्ठाच्या वडिलानी वसिष्ठाला आईच्या फार वेळ सहवासात राहण्याची वदी केली ! पुढे त्याची आई वारल्यानंतर तीहि भीति दूर झाली ! शोपेनहार नावाच्या तत्वज्ञानास पूर्वायुष्यात स्त्रीविषयक काही वाईट अनुभव आल्याने त्याचे एकदर स्त्री जातीबद्दल मनच कलुषित झाले होते. तसेच डॉ. वसिष्ठाचे होतें.

या सगळ्या शिक्षणाचा परिणाम असा झाला की, वसिष्ठ अभ्यासक्रमात अत्यंत हुशार ठरला. भराभर बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या मिळविण्याचा त्याने सपाटा चालविला आणि शेवटी त्याने माणसात न मिसळतां आपल्याविषयीं एक कुतूहल भोवतालच्या माणसात उत्पन्न केले !

या कुतूहल वाटणाऱ्या व्यक्तीपैकीं अरुधती ही एक होती. वसिष्ठाच्या एकलकोडेपणामुळेच तिला त्याच्याविषयीं काही विशेष आकर्षण वाटू लागले. कॉलेजातच ती दोघे बरोबर होती. अरुधतीविषयीं वसिष्ठास काही माहीत नव्हते. अरुधती दुरून दुरून वसिष्ठाच्या जवळ जाण्याचा मार्ग न्याहाळीत होती.

परंतु एरव्ही ज्या माणसाला भेटण्याचा योगच येत नाही त्या माणसाला त्याच्या दुःखांत सहानुभूति दाखविण्याच्या निमित्ताने गाठता येते. कारण दुःखिताचे सात्वन करणे हा वाटेळ

त्या माणसाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. वसिष्ठ बी. ए. होऊन कॉलेजात फेलो म्हणून रहात होता त्यावेळी अरुधती ज्युनिअर बी. ए. च्या वर्गात होती.

एक दिवस वसिष्ठाचे वडील वारल्याचे तिला कळले ! प्रो. वसिष्ठ ७१८ दिवसाची रजा घेऊन आपल्या गावी जाऊन आले. त्याची ही पहिली गैरहजेरी ! त्याच्या खोलीला कुलूप लागलेल पाहणे किंवा खोलीची दारे उघडीं असणे ही विद्यार्थिवर्गात पैजेची गोष्ट होती. नेहमी दाराला आतून कडी घालून वसिष्ठांचे अध्ययन चालू असावयाचे ! सुटीत मुद्रा हाच नियम ! कॉलेजात तास घेण्यापुरते फक्त ते बाहेर येत. जेवणाचे ताटसुद्धां खोलीत यावयाचे ! सर्व विद्यार्थ्यांना प्रो. वसिष्ठ यांच्याबद्दल कमालीचा आदर वाटण्यास ज्या गोष्टी कारण होत्या त्यातील ही एक मुख्य होती. त्या खोलीवरून जाताना विद्यार्थी पाऊल न वाजविता जात, न जाणो कदाचित् मुनिवर्याची समाधि भग पावावयाची !

परंतु प्रो. वसिष्ठांच्या खोलीला एक दिवस बराच वेळ कुलूप पाहिल्यावर सर्व विद्यार्थ्यांत तोच एक विषय झाला. दुपारी कॉलेजात सर्वांना कळले की, त्यांचे वडील वारल्याची तार आल्यामुळे ते गावी गेले आहेत. वसिष्ठाना कोणी नातलग आहेत. याचेच विद्यार्थ्यांना आश्चर्य वाटले ! परमेश्वराप्रमाणे हा माणूस स्वयंभू असावा अशीच बहुतेकांची कल्पना !

प्रो. वसिष्ठांच्या गैरहजेरीमुळे विद्यार्थिवर्गात फारच चर्चा माजली. सगळ्यांना चुकल्याचुकल्यासारखे वाटू लागले. ते कधीहि कोणावर रागावत नसत. कोणाशी बोलतच नसत, तर रागावण दूरच ! कोणी नमस्कार केला की, तो मात्र हसतमुखाने स्वीकारीत.

कॉलेजांतले प्रोफेसरसुद्धा चार-चौघांसमक्ष भुलींशी बोलावयास संकोचतात. भोवतालच्या जगाच्या विकृत दृष्टिकोनाची त्यांना भीति वाटते. न जाणो फट् म्हणता ब्रम्हहत्या व्हावयाची त्यापेक्षां प्रक्षालनातूहि

पकस्य दूरादस्पर्शनम् वरम्. या न्यायाने ते त्या भानगडींतच पडत नाहीत आणि हे जाणून काहीं मुली प्रोफेसराना चार चौघादेखत मुद्दाम नमस्कार करतात. काहीं तरी काम काढतात. उगाच घोटाळत राहून त्यांना घाबरवतात. परंतु प्रो. वसिष्ठ विद्यार्थिनीच्या या प्रयोगाला हार गेले नाहीत. ते विद्यार्थिनींचाहि नमस्कार अगदीं विद्यार्थ्यांच्या नमस्कारा-इतक्याच मनमोकळेपणाने हसतमुखाने स्वीकारीत ! विद्यार्थिनींशीहि प्रसंगी गप्पागोष्टी करताना ते घाबरत नसत. परंतु त्या आपणहून बोलावयास आल्या तर ! त्यावेळीं भोवतालचे विद्यार्थी प्रो. वसिष्ठा-बद्दल जरा आश्चर्याने बोलत, “ म्हातारा दिसतो तितका रुक्ष नाही बर का ! रसिक आहे चांगला ! ”

प्रो. वसिष्ठाच्या या वागणुकीमुळे ते विद्यार्थ्यांना फार प्रिय झाले होते व त्याची गैरहजेरी विद्यार्थ्यांना फार जाणवली. ते वर्गांत शिकवू लागले की, ग्रंथ वाजूला करून प्रत्यक्ष ग्रंथकारच जिवंत होऊन बोलू लागला आहे, असे विद्यार्थ्यांना वाटे. सर्व वर्ग तन्मय होऊन जाई, परंतु तास सपत्याबरोबर प्रो. वसिष्ठ आपल्या मूळच्या अथांग गाभीर्यांत बुडून जात.

प्रो. वसिष्ठाच्या गैरहजेरीत त्याच्या अध्यापनकौशल्याची विद्यार्थी वारवार आठवण काढीत. आणि ते आले त्यावेळीं सर्वांना आनंद झाला. वडिलाच्या मृत्युमुळे त्याच्यात दर्शनी काहीहि फरक दिसत नव्हता.

आपली सर्व वडिलोपार्जित इस्टेट विकून टाकून रोख पैसे करून प्रोफेसरमजकूर परत आले होते. त्याच्या खोलीतला ग्रंथसंग्रह एक-दम वाढला.

ते परत आल्यावर सांत्वनान्या निमित्ताने त्याच्या खोलीत जाव-याचें असे अरुधतीने ठरविले होते.

एक दिवस सध्याकाळीं ती मोठा धोर करून त्यांच्याकडे गेली. दारावर टॅपिंग केलें तरी ओ येईना !

तिने पुन्हां टॅपिंग केलें व सर म्हणून मोठ्याने हांक मारली,
दार उघडलें. हातांत एक जाडा ग्रथ. तांबडी पेन्सिल अशा
थाटांत प्रो. वशिष्ठ दाराशीं आले.

“ कोण पाहिजे तुम्हाला ? ”

“ तुम्हींच ! ”

“ मी ? या—आंत या ”

कोण पाहिजे या प्रश्नाने अरुंधती आधीच नामोहरम झाली होती.
अगदीं घाबरली होती.

डॉ. वसिष्टाच्या खोर्लीत सगळीकडे पुस्तकेच पुस्तके पडलीं होती.
एका बाकावर थोडी जागा मोकळी होती तेथे ती बसली.

दार उघडेच होते. दाराच्या समोर दूर काही विद्यार्थी उभे होते.

अरुंधतीला फारच घाबरल्यासारखे वाटले. उगीच आपण आलो
असा तिला पश्चात्ताप झाला.

प्रो. वसिष्ट मात्र शांत होते. ते आपल्या टेबलाजवळच्या खुर्चीवर
बसले.

“ काय काम आहे तुमचे ? ”

“ मला कळले, तुमचे वडील—”

“ हो. मी नोटीसच लावली होती. ”

“ मी दुःख व्यक्त करायला आले आहे. ”

“ आभारी आहे मी तुमचा. असो, फार प्रेम होते त्याचे माझ्या-
वर. त्यांनीं मला ही देणगी देऊन ठेवली आहे. ” खोलीभर पसरलेल्या
पुस्तकाकडे हात करीत ते म्हणाले.

“ तुम्हाला कटाळा नाही येत नेहमीं पुस्तके वाचण्याचा ? ”
अरुंधतीला थोडा धीर आला.

“ मला हीच सवय आहे. माझ्या वडिलांनीं मला ही लावली
आहे. संवयीवर आहे सगळे काही. ”

काही केल्या सभाषणाला मार्ग दिसेना. अरुघतीची कल्पना फार निराळी होती. एक तरुण स्त्री आल्यावर निदान दाक्षिण्य म्हणून तरी हा मुनिवर्य जरा निराळा वागेल, असे तिला वाटले होते. परंतु तसें कांहीं झाले नाही. ती थोड्याच वेळीत उठली.

“ काय निघालात ? ”

“ होय. तुमचा महत्वाचा वेळ मोडतो. ”

तसे कांही नाही. बसा कीं, असे न म्हणतां प्रो. वसिष्ठ म्हणाले—

“ होय निदान आवडीचा वेळ तरी खास. तुमचे काम झाले ना ?

“ होय. येतं मी. नमस्कार ! ”

“ नमस्कार ! ”

पुन्हा दार बंद. अरुघतीकडे समोरचे विद्यार्थी पहात होते. ती उगाच चेहऱ्यावर काही तरी पराक्रम केल्याची ऐट आणून तेथून निघून गेली.

त्यानंतर तिचे प्रो. वसिष्ठाविपर्याचे मत तयार होऊ लागले. तिच्या थिल्लर मनाला आपल्या भोवतालच्या तरुणाना उगाच निर्हेतुकपणें अस्वस्थ करण्याची खोड होती. मोठी मजा वाटे त्यात तिला. परंतु प्रो. वसिष्ठाच्या बाबतीत तिला पराभव पत्करावा लागला. ती त्या दिवसानंतर त्याच्याकडे फारशी गेलीच नाही. त्याची कधी आपल्या कृतीत फरक दाखवलाच नाही.

स्वातंत्र्य की स्वेच्छाचार

प्रकरण ४ थे.

कॉलेजचा अभ्यासक्रम सपला तरी प्रो. वसिष्ठ ही व्यक्ति अरुधतीच्या आठवणीत राहून गेली होती. पुढे प्रो. वसिष्ठ एम्. ए. झाले. पी. एच्. डी. झाले. अरुधतीने त्यांना अभिनंदनाची पत्रे पाठविली व त्यांनींहि “आमारी आह ” एवढेच उत्तरहि पाठवले. नंतर एका कॉलेजात प्रोफेसर म्हणून ते कायम झाले. त्यांच्या घरातील ग्रंथसभार वाढत होता व ते त्या ग्रंथसमुद्रात खोल-खोल जात होते. आणि समाजात जास्त जास्त अदृश्य होत चालले होते. परंतु कांहीं वेप गेल्यावर त्याच्या जीवनात पूर्वी कधीहि न आलेले असे औदासिन्य मधूनमधून डोकावू लागले. प्रत्येक गोष्टीचा अत्यंत शस्त्रशुद्धरीतीने ते विचार करीत अमत. आपल्या जीवितक्रमाबद्दलीहि त्यांनी स्वतःशी शास्त्रीय चिकित्सा केलेली होती.

या चिकित्सेचाच विवाह हा एक भाग होता. स्त्रीसहवासाची नैसर्गिक इच्छा केव्हा केव्हा तीव्रपणे त्याच्या मनांत डोकावू लागे. परंतु त्यावेळी आपल्या जीवनास लागलेले वळण किती विलक्षण आहे याचीहि त्यांना जाणीव होई. ससाराचा पसारा मांडावयास आपल्या जीवनात जागा नाही. आपल्या वृत्तीला एकाद्या व्यक्तीचे मन वळावणे, जिकणे, रजविणे, वगैरे गोष्टी जमणार नाहीत. अशा स्थितीत सामान्यवृत्तीची कोणचीही स्त्री आपल्याशी विवाह करून एकाताने सुरून मरेल ! व्यवहारी जगास आपला जीवनक्रम पसत पडत नाही याचे त्यांना पुकळ वेळां अनुभव आले होते. त्या व्यवहारी जगांत, त्या बहु-जनांच्या जगांत आपल्या वृत्तीला जमेल अशी सहचारिणी मिळणे शक्य नाही हे त्यांना स्पष्टपणे कळत होत. आणि ते थोडाशा व्यग्रतेनंतर पुन्हां आपल्या प्रांथिक जीवनांत बुडी मारीत.

त्यांच्या विद्वत्तेमुळे त्यांना निरनिराळ्या व्यवसायक्षेत्रात सस्था-
सभा समेलनाच्या निमित्ताने जावे लागे. तेथे त्यांच्या अविवाहित
जीवनाबद्दल एक कुतूहल माजे, भोवतालच्या जगात प्रसंगविशेषाने
बावरताना डॉ. वसिष्ठहि कुतूहलाने पहात की आपल्या वृत्तीला साथ
देणारी कोणीहि व्यक्ति दिसत नाही. ससाराची हजारो चित्रे त्यांनी
ग्रंथांतून वाचली होती, बरीच पाहिली होती आणि योग्य सहचारिणी-
बद्दलच्या त्यांच्या अपेक्षा इतर अनेक वृत्तीप्रमाणेच मृतप्राय होत
चालल्या होत्या.

अरुधतीचेहि जीवन असेच चालले होते. जीविताविषयीच्या तिच्या
कल्पना काहीशा असामान्य होत्या. व्यक्तिस्वातंत्र्य व स्वेच्छाचार यातील
अंतर तिच्या अनुभवास आले नव्हते. तिला कोणी सांगितलेहि नव्हते.
श्रीमत, सुधारक व सुशिक्षित घराण्यात जन्मल्यामुळे तिच्यावर कोणचेहि
बधन नव्हते. तिचे तीच निरनिराळे प्रयोग करी आणि अनुमाने काढी.
“स्त्रीला विवाहावाचून राहता आले पाहिजे. सुशिक्षित स्त्रीला
पुरुषसहवासाचा धसका वाटण्याचे कारण नाही. विवाह हा काही
नैसर्गिक गरजा भागविण्यासाठी दोघानी केलेला समेट आहे. ते
बधन नाही.” इत्यादि मते ही तिची अनुमाने होती.

‘आपण पुरुषाना भीत नाही.’ हे दाखविण्यासाठी ती कोणच्याही
तरुणाशी मैत्रीणीइतक्या मनमोकळेपणाने बोलत चालत असे. एखादे
विशेष यश मिळविण्याच्या विद्यार्थ्याचे त्याच्या खोलीवर किंवा घरी
जाऊन अभिनदन करणे व आपण स्वतः हात पुढे करून हस्तादोलन
मिळविणे हा तिच्या पराक्रमाचा एक भाग होता. एकदा क्रिकेटच्या
झोडांगणात एका विद्यार्थ्याने मोठा पराक्रम केला. तेथे अरुधती हजर
होती. नुसत्या टाळ्या वाजवून ती स्वस्थ बसली नाही. स्वतः सायकल-
वरून जाऊन तिने एक हार आणला आणि आपल्या हाताने त्या विद्या-
र्थ्याच्या गळ्यांत घातला ! या तिच्या वागणुकीने तिने आपल्या भोंवतीं
फार मोठे परिचयक्षेत्र तयार केले होते. त्या परिचि-

तांच्या मनांत काही वेडेवाकडे विचार असत, ते आपले विचार कांहीं विशिष्ट तऱ्हेच्या वर्तनाने व्यक्तहि करीत. परंतु त्यांना आळा घालणें हें भेकडपणाचे लक्षण आहे असे अरुधतीचे मत होते. या मताच्या आहारीं गेल्यामुळे तिलाही त्या विद्यार्थ्यांच्या खुल्या दिलाच्या सहवासाची अभिलाषा उत्पन्न झाली होती. परंतु त्या अभिलाषेची सवय लागत असतांनाहि तिला त्या अभिलाषेचे स्वरूप कळले नव्हते. आधुनिक स्त्री-पुरुषाची खेळाडू मनोवृत्ति असे त्याचे गोंडस नाव तिने ठेवले होते.

अशा जीवनक्रमात भटकत असता स्वतःच्या वैयक्तिक मार्गाविषयीहि ती हळूहळू विचार करू लागली. आपण स्वतःच्या पसतीने विवाह करावयाचा हे तिने ठरविलें व तिला शक्यही होते. आपल्या मतस्वातंत्र्यावर, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर, आचारस्वातंत्र्यावर कोणाचेहि बंधन स्वीकारावयाचे नाही असे तिचे ठरले होते. आणि ते तसा वैवाहिकसंबंध मिळविण्यासाठी ती आपल्या भोवतालचे जग पाहू लागली. तिच्या वैवाहिक जीवनाची योजना पार पाडण्यासाठी, पति हा चांगलाच पगारदार असणे जरूर होते. स्वतःचा भरपूर व्यवसाय असलेला, ससाराची कल्पना अत्यंत आधुनिक असलेला असा असणे आवश्यक होत.

अशा अपेक्षेने ती वावरत असता तिच्या भोवतालचे किती तरी प्रेमवीर तिला दूर लोटावे लागले. आणि त्यांनी सूड म्हणून तिच्याबद्दल नाही नाही त्या कट्या उठविल्या.

शिक्षण पुरे झाल्यावर रिकामपणची हौस म्हणून तिने शिक्षिकणीची नोकरी पत्करली होती. सगळीकडे तिच्या मताचा बोभाटा झाला व तिला एक विचित्र असामान्यत्व मिळाले. आपल्या बुद्धिवैभवानें, चक्रेवृत्ताने, निर्भीडपणाने, ती लोकांना वारवार थक्क करी. आणि “ हें प्रकरण कांहीं निराळेंच आहे ” असे लोक उद्गार काढीत !

समाजांतल्या स्त्रीवर्गांत अरुधतीसारख्या स्त्रियांचा एक विशिष्ट वर्ग तयार होतो. त्यांच्या सहवासाची अपेक्षा भोवतालीं तयार होते. कारण

त्या आपल्या आधुनिकतेच्या खोऱ्या कल्पनेने व ऐटीने समाजात अनि-
र्बंधपणे वावरत असतात. स्वसंरक्षणाची काहीशी खात्री असल्याने त्यांना
कोठेहि संचार करण्याची भीति वाटत नाही. आपली मते चढाऱ्यावर
सांगण्यास त्या घाबरत नाहीत. पुरुष जातीचा निषेध करणे ही त्यांची
हौस असते. आपण त्या हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीतून स्त्रियांना सोड-
विण्यासाठी जन्मास आलो आहोत अशी त्यांची गर्जना असते. आणि
लोकां हि त्यांचे कौतुक करतात. परंतु अशा युवतींना ससारात सहचा-
रिणी म्हणून पत्करण्यास युवक दचकत असतात. कारण,
आपल्या बहुजनसमाजातील तरुण गृहसौख्यासाठी विवाह करतात.
घर हे त्यांचे विश्रांतिस्थान असते. विश्रांतीची आजन्म निश्चित सोय
ही त्यांची ससाराची कल्पना असते. त्यामुळे समाजात विविध क्षेत्रात
संचार करणाऱ्या व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी, स्त्रीस्वातंत्र्यवादी युवतीविषयी
सर्व आदर दाखवतील, त्यांच्या सहवासासाठी तळमळतील परंतु
आपल्याबरोबर त्यांना आयुष्याची सोबतीण म्हणून मात्र पत्करणार
नाहीत.

अरुंधतीला हा अनुभव येऊ लागला होता. आपल्यासारख्याच
मताचा सार्वजनिक कार्य करणारा. विद्वान् असा जोडीदार मिळाला
तरच विवाह करावयाचा असे तिने ठरविले. कारण सामान्य समाजात
तिच्याशी जीविताची जोडीदारी पत्करावयास कोणीही समजस माणूस
तयार होईना. तिच्या ' मित्र ' (?) मंडळीत तिचे दिखाऊ आरा-
धान करणारे पुष्कळ असत. परंतु त्या आराधनेत तिला ' फुलपांगरू '
वृत्तिच असल्याचे आढळून आले. विवाहाच्या निश्चित ध्येयाने तिनेहि
पुष्कळांचे अनुरजन केले. परंतु तिला कोठेहि दुजोरा मिळाला
नाही.

समाजांतील तरुण वर्गाबद्दल तिला अनुभव असा आला की,
मध्यम स्थितीतले लोक आपली श्रीमंती, आचारस्वातंत्र्य, धैर्य इत्यादि

गुणांना घाबरतात तर श्रीमत युवक आपल्यांतील आधुनिकत्वामुळे स्त्रीत्व विकृत झाले आहे असे समजतात.

अशा स्थितीत ती स्वतः वरसशोधन करीत होती. तिचे वडीलहि या बाबतीत लक्ष घालीत होते. श्रीमत सुधारकापैकीं असल्याने एक फॅशन म्हणून निरनिराळ्या समाजसुधारणांना नावनिशीवार समीति देत असत. तसल्या सगळ्या सघाचे ते सभासद होते. त्यात आधुनिक विवाह मंडळाचेहि ते सभासद होते.

विवाहाचे दलाल

प्रकरण ५ वें.

विवाहमंडळाचे एक चिटणीस झेड. मारुतिराव यांचे अरुधतीच्या घरी बरेच येणे जाणे अस. मारुतिराव ही एक व्यक्ति नसून 'वह्नि' होती. त्याच्या जीवनाच्या दर्जनी भागावरून तो कोणावरहि सहज छाप पाडीत असे. वोलणे, चालणे इतके माहक की लोक त्याच्यावर सहज स्तब्ध होत. तो विवाहमंडळाप्रमाणेच विधवा विवाहमंडळाचाहि चिटणीस होता. विवाह मंडळाचीच विधवा विवाहमंडळ ही एक शाखा होती. स्वतः अविवाहित राहूनहि या विवाहमंडळाचा चिटणीस म्हणून त्याने चांगला लौकिक मिळविला होता. त्याच्या कार्यकुशलतेचे ते एक गमक होते. त्याच्याबद्दल कोठेहि कडी सुद्धा नव्हती; मग साधार बदनामी तर दूरच.

गावातील अविवाहित सुशिक्षित युवकयुवतीची त्यास बिनचूक माहिती असे. लोकचर्चेचा विषय झालेल्या तरुण तरुणीच्या हालचालीवर याची बारीक नजर असे. कोणच्या ना कोणच्या तरी निमित्ताने तो त्याच्याशी परिचय करून घेई त्याणि विवाहपूर्व परिचयात काही भानगडी झाल्यास त्यांना मदत करण्यास हा नेहमी सिद्ध असे. त्यामुळे कोर्टाच्या कामातील काही विशेष स्वरूपाच्या खटल्यात काही वकीलांची जशी प्रसिद्धी असते तशी विवाहपूर्व भानगडीतून पार पडण्याच्या कामी साहाय्यक म्हणून झेड. मारुतिरावची ख्याती होती. त्याने आपला हा व्यवसाय धनदायी करून दाखविला होता. 'विवाह' या नावाची अडचण नको म्हणून त्याने एक सुधारणा—मंडळ काढले होते. तरुण स्त्रीपुरुषांना राजरोसपणे एकत्र येऊन प्रणयाराधन करण्याचे ते एक ठिकाण होते. समाजात असें पखादे 'निर्धास्त' स्थान असावे असे कितीतरी तरुण—तरुणींना वाटत असे व त्यामुळे या सुधारणा—मंडळाची सभासदसंख्या बरीच

मोठी होती. मडळाची इभ्रत टिकविण्यासाठी नवमतवाद, समाज-सत्तावाद, सामाजिक सुधारणा या विषयांवर मोठमोठ्या विद्वानांची व्याख्या-नेहि या मंडळांत होत. तरुणपिढीचे एक सामर्थ्य केद्र येथे उत्पन्न झाले आहे असा या समाज सुधारणा-मंडळाने लौकिक मिळविला होता आणि शेड्-मारुतिरावाकडे त्याचे सगळे श्रेय !

अरुधती ही त्या मंडळाची सभासद झाली. कारण सभासद होणे हें पुरोगामीपणाचे ठोबळ लक्षण समजले जात असे. अरुधतीचे वडील तर या मंडळाच्या कार्यकारीमंडळात होते. त्यामुळे मारुतिरावचे अरुधतीकडे बरेच जाणे येणे असे. शिवाय अरुधतीमध्ये वक्तृत्वाद गुण होते. मंडळात तिचा किती तरी उपयोग होत होता.

इळहळू अरुधतीच्या मनाचा कानोसा मारुतराव घेत होते. अरुधतीशी त्याचा परिचय वाढत होता. परंतु मारुतिरावची वागण्याची एक खुबी अशी की, 'तसल्या' परिचयात तो नेहमी आदर्शसभ्यतेचे शिफारसपत्र मिळवी. त्याच्या जीवनाबद्दल कोणालाहि फारशी माहिती नव्हती. तो कोठचा कोण, त्या गांवी केव्हा आला, शिकला किती, समाज-सुधारक कां झाला, लग्न का करीत नाही. त्याला पैसे कोटून किती मिळतात, वगैरे बद्दल निश्चित माहिती असणारे चार मुद्दा लोक सापडणें कठीण होते. या माहितीबद्दलची उणीव मारुतिराव कोणालाही भासू देत नसे. त्याच्या वागणुकीच्या कौशल्याने व त्याने चालविलेल्या मंडळाच्या 'उपयुक्तते' मुळे तो लोकप्रिय झाला होता.

अरुधतीला सभासदमेलनातून 'पुढे' आणण्याच्या त्याच्या धरपळी-मुळें तिला तो जास्तच चागला वाटे व तिच्या वडिलानाहि त्यांत कांहीं गैर दिसले नाही.

परिचयाच्या ओघात एक दिवस शेड्. मारुतिरावने अरुधतीला विवाहमंडळाचे सभासद करून घेतले. त्या दिवशी तो त्या कार्याचा निश्चय करूनच आला होता.

अरुधतीच्या शाळेली कांही तरी बायकी सुटी होती. दुपारी २-२॥ चा सुमार होता. अरुधती आपल्या खोलीत कांही वाचीत

बसली होती. मारुतिराव आधीं घरात अरुधतीच्या आईशीं चार गप्पा ठोकून मग 'तार्ईसाहेबाना एक व्याख्यानाचे आमत्रण द्यावयाचें आहे' असे म्हणत वर चढले.

“काय तार्ईसाहेब, काय चालल आहे ?”

“का ऽ ही नाही. मी काय तुमच्यासारंग्वी कार्यकर्ती आहे ?”

“सुदैवी आहात बुवा ! पहा आमचें जीवन. ऊन नाही, तहान नाही. सारखा भटकत असतो.”

“घर नाही दार नाही म्हणून भटकता.”

“खर आहे तुमच म्हणण.”

“पण का करीत नाही घरदार तुम्ही ?”

“भटकायचा व्यवसाय पत्करला आहे म्हणून !”

“कोणी सात्ति केली आहे ?”

“खुशीची सात्ति. मला फार गोडी वाटते या कामात. माझ्या मायेचों देवाने दिलेली कोणी माणसे राहिली नाहीत. म्हणून मी मनाने ठरविले. देवाने दिलेले टिकले नाहीं, तेव्हा आपण मिळविलेले काय टिकणार आहे ? काही म्हणा. मला कधी आठवणसुद्धा होतें नाही. माझ्यामुळ चार लोक सुखी होतात यातच मला आनंद वाटतो.”

“आहे खर. नाही तर कोण ही कामे करणार आहे ?”

“थट्टा नाही सागत मी ! मला अशी कितीतरी तरुण मंडळी माहित आहेत की, जी मी धडपड केली नसती, तर जन्मभर दुःखी झालीं असती किंवा आत्महत्या करून मरून तरी गेली असती.”

“वाः ! खूपच श्रेय ओढता तुम्ही स्वतःकडे !”

“श्रेयाचा प्रश्न नाही हा. तुम्हाला त्या अडचणी कळत नाहीत हे आश्चर्य आहे. मला तुम्ही सांगा, असे किती तरुण आहेत की, जे आपल्या वडिलांना धिटार्ईने सांगू शकतात की, माझे अमक्या मुली-वर प्रेम आहे व मी केला तर तिच्याशींच विवाह करणार आहे ? तरुण सुद्धां घडत नाहीत. मग तरुणींची तर गोष्टच सोडा. आपल्या कर्त्या-

करवित्या बापास कोणी सागत नाही. त्याहूनहि विशेष म्हणजे एक-मेकानामुद्धा सांगत नाहीत. “ तिने नाही म्हटले तर—” हा तरुणास धसका. “त्याने झिडकारले तर—” हा तरुणास धसका. आणि यामुळे शेवटीं होते काय—प्रौढ विवाहात विवाहपूर्व प्रेमबध एकीकडे व विवाह-जन्य सबध दुसरीकडे अशी रस्सीखेच चालू होते. जीविताचे तुकडे तुकडे होतात. प्रियकरहि दुःखी, पतिहि दुःखी, तपनी दुःखी, प्रियाहि दुःखी.—हे सगळे का होत, तर तरुण—तरुणीच्या भावना एकमेकांना कळण्याचे काही माध्यम नाही म्हणून. आपल्या मुग्धप्रेमाला वाचा फुटण्याची वाट पाहून कटाळून शेवटी तो किंवा ती विवाहाचा व्यवहार उरकून टाकतात आणि मग त्यांना कळते कीं, खरोखरच तिचें आपल्यावर किंवा त्याचे आपल्यावर प्रेम होतें; पण आपण बोलण्याचा धोर केला नाही. फार भेसूर कुचबणा आहे ही ! मला माहीत असलेली काहीं उदाहरणे तुम्हाला सांगितली तर तुम्हाला धक्का बसेल. म्हणून तरुणपिढीचे परिचयक्षेत्र वाढ-वावयास पाहिजे. यासाठीं मी हीं मडळें काढतो, चालवतो. तरुण-तरुणींना भेटतो आणि शिष्याशापाची पर्वा न करता त्यांच्या पालककडे मध्यस्थीं करतो. माझा तर अनुभव असा आहे की, पालकाना पुष्कळ वेळा मुलामुलीचे हे मूक अनुबध कळतच नाहीत. त्यांना वाटतें तसे का ऽ हीं नाही. मुर्लेह सागतात “ छट् ! तसे कां ऽ हीं नाही. ! ” पालकहि समजस असतात. माझ्या मध्यस्थीला धुडकावणारे असे फारच थोडे पालक मला भेटले. ”

“ आहे. खरच तुमच्या सस्थेचे कार्य फार मोठे आहे. ”

“ पण मला नुसता सदेश नको. मला सहकार्य पाहिजे आहे. ”

“ माझें ! म्हणजे ? ”

“ दचकू नका. मी म्हणतों तुम्ही स्वतः नांव कां नोंदवीत नाहीं ? ”

“ माझी मी समर्थ आहे कीं ! माझें स्थळ शोधण्याइतकें स्वातंत्र्य मला आहे. ”

“ त्या स्वातंत्र्याला कोठे बाध येतो ? तुमच्या शोघाला मी मदत करीन. माझ्या सस्थेला तुमचा धन्यवाद मिळेल. लोकाना विश्वास वाटेल. कांही भानगडी गरजू माणसासाठी ही सस्था आहे अशी काही लोकांची जी समजूत ती दूर करावयाची आहे. म्हणून म्हणतो तुम्ही विवाह मंडळाच्या सभासद व्हा. ”

“ पण ब.बाना विचारावयास नको ? ”

“ तुम्हाला सुद्धा विचारावें लागते का ? तुम्ही एवढा विश्वास संपादन केला नाही वडिलाचा ? ”

“ विश्वासाचा प्रश्न नाही. पण—”

“ पणविण काही नाही. मी आज तुमचे नाव नोंदविणारच आहे. हा ध्या फॉर्म, सगळा भरला आहे. फक्त सही करा येथे ! ”

शवटी अरुधतीची राही झेड. मारुतिरावांनीं मिळविचीच.

नंतर फॉर्म विश्वात घालीत तो म्हणाला—

“ तुम्ही आपल्या सर्व गुणांचे चीज होईल असे थोडे मिळेपर्यंत विवाह करू नका. माझ्यावर सोपवा त काम. तुमच्या गुणानंतर विवाहानें पाघरुण पडता कामा नये. उजळा आला पाहिजे. ”

“अर वा ! बरच वाटत की, तुम्हाला माझ्याबद्दल !” अरुधतीच्या या बोलण्यातली खाच मारुतिरावच्या लक्षात आली होती. परंतु ते त्याने दाखवले असते तर ता मारुतिराव कसचा ? तो सगळे पटकन् गिळून शात !

“वेळ आली की, सागेन मला किती अन् काय वाटत ते ! त्यावेळीं मात्र मारुतिरावला विसरू नका. नाही तर आपल्या ससारात दग होऊन जाल. ”

“ छे: ! छे: ! तुम्हाला बोलवीन ना. साक्षीलाच बोलवीन. मी रजिस्टर करणार आहे. ”

“ यांत काय शका आहे ! अगदीं परत पावतीच रजिस्टर करायला पाहिजे. ”

मारुतिराव उठत उठत उठत खूप मोठ्याने हसला आणि त्या हसण्याच्या भरांत त्यानें टाळीसाठी अरुधतीपुढे हात केला. अरुधतीनेहि अगदी बांलिकपणें हात पुढें केला. मारुतिरावाने टाळी न मारता हस्तादोलन केलें ! त्याबरोबर अरुधतीने हात सोडवून घेण्यासाठीं मागे खेचला. परंतु मोठ्यानें हसत हसत, हात कांही क्षण तसाच दाबून मारुतिराव म्हणाला—

“ माफ करा अ ! ”

हाहि योगायोगच !

प्रकरण ६ वें.

झेड्, मारुतिराव याच्या मध्यस्थीने अरुधतीचे वरसशोधन चालले होते आणि तिचे वडीलही या कार्मी तिच्या छदाने खटपट करीत होते.

मारुतराव निरनिराळी स्थळे चर्चेसाठी घेऊन येई परंतु अरुधतीस ती पटेनात. आणि नंतर तिच्या पसती-नापसतीची पूर्ण कल्पना असूनही चर्चेसाठी काही ठिकाणे आणण्याचा मारुतिरावचा क्रम चालूच राहिला. वयपरतपे अरुधती एका विशिष्ट मनःस्थितीत दिवस काढीत होती. मारुतिराव ब आंळवूनच तिला रुचेल असे वागत होता. आपल्यासाठी हा गृहस्थ कृती वणवण करीत आहे हा भाव त्याने अरुधतीच्या मनात ठामविला. आणि तिला शकामुद्रा येऊ न देता तो अरुधतीच्या सहवायाची आपली इच्छा तृप्त करीत होता. “मनासारखे स्थळ मिळणे कृती कठीण !” असे मारुतिरावने अरुधतीस पटविले होते. तिन काही आधुनिक विवाहिताची नांव घेतल्यास मारुतिराव आपल्या अवातर ज्ञानाच्या जोरावर वाटेल त्या थापा मारून ते जोडपे अत्यंत दुःखी आहे असे पटवून देत असे. आणि अरुधती पुन्हा जास्तच अस्वस्थ होई. तो पुन्हा तिला धीर देई.

एक दिवस मारुतिराव आला, तो डॉ. वसिष्ठाचे नाव घेतच आला.

“तुम्हाला पाहिजे तसे स्थळ आणले आहे.”

“कोणचे ?”

“डॉ. वसिष्ठ एम्. ए. पी. एच्. डी.”

“काय ? डॉ. वसिष्ठ विवाह करणार आहेत ?”

“म्हणजे ? मी थाप मारतो अस वाटत की काय ?”

“मला खर वाटत नाही.”

“का ? तुम्हाला खरसोट कळण्याइतकी माहिती आहे त्यांची ?”

“हो. म्हणून तर सांगत. ते आमचे प्रोफेसर होते.”

“ मग तर पैज. नुसता रजिस्टर विवाह नाही. प्रेमविवाह होणार आहे हा. ”

“ काय चावटपणा करता मारुतिराव ! मी त्याची विद्यार्थिनी होते, म्हणजे प्रिया नव्हत ”

“ विद्यार्थिनी होतात म्हणजे परिचय होतो ना ? आम्हाला पुरे तेवढे. ”

“ पण वसिष्ठ विनाय करणार आहेत हे कशावरून ? ”

विशातून एक कागद काढीत मारुतिराव म्हणाले—“ हे पहा. खात्री करून घ्या. आणि पुढच सगळे माझ्यावर सोपवा. ”

अरुधती डां. वसिष्ठानी भरलेल्या फॉर्म वाचीत होती. त्या वेळी मारुतिराव तिच्या चेष्ट्याकडे पहात होता. हा प्रेमविवाह ठरणार, अशी त्याची ग्यात्रो होत चालली.

अरुधतीने फॉर्म खाली ठेवला.

“ काय ? झाली खात्री ? ”

“ होय. तुम्हांला डॉक्टर स्वतः भेटले होते ? ”

“ अर्थात्. मी स्वतः फॉर्म भरून घेतला आहे. ”

“ काय, म्हणता काय ? तुमची कर्तव्यगारी काही और आहे. ”

“ तुम्हांला दाखविली नाही का तुमचा फॉर्म भरून घेतला त्या दिवशी ? ”

त्या दिवशीच्या हस्तादोलनाचा प्रसंग आठवून अरुधती जरा कुद्ध झाल्यासारखी दिसली. ते पाहिल्याबरोबर मारुतिराव म्हणाला—

“ मी खरच माफी मागतो पुनः तुमची. मला वाटल तुम्ही मला ओळखता. त्यादिवशी तुमच्यासारखी विदुषी माझ्या मडळाची सभासद झाल्याबद्दल मला इतका आनंद झाला की, मी वेभान झालो. आन-
दाच्या भरांत शेजारच्या माणसाच्या पाठीवर थाप मारणे, टाळी देणे
एकदम मिठी मारणे—”

“ ह-मारुतिराव बहकत चाललात !

मारुतिराव एकदम स्तब्ध झाला. त्याने एकदम नूर बदलला. डोळे रोखून तो म्हणाला—

“ काय ?—मलाच म्हणालात ? माणसाची चागली पारख आहे तुम्हाला. तुम्हाला काय वाटते ? ”

मारुतिरावचा हा अभिनय इतका हुबेहुब वठला की, अरुधती घाबरूनच गेली. तिला रडू कोसळावयाच्या बेतात आले. तिचा चेहरा मलूल झाला. कापऱ्या आवाजात ती म्हणाली—

“ माफ करा अ. मी थट्टेन म्हटले, माझा तुमच्यावर विश्वास नसता तर मी तुमच्याशी इतका परिचय होऊ दिला असता कां ? तुम्ही आमच्या कुटुंबापैकी एक आहात. ”

“ बर जाऊ द्या ते ! मला काही वाटत नाही त्याबद्दल. काय मत आहे तुमचे ? ”

“ काय असावयाचे मत ? त्यानाच विचारा माझ्या विषयीचे त्याचे मत. उगाच मला चढवू नका. ”

“ चढवायचा प्रश्न नाही. परंतु मला कल्पना नव्हती तुम्ही सर्मात घाल अशी ”

“ का ? ”

‘ तुम्हाला जास्त कळत असेल अशी माझा कल्पना होती हे पहा. तुमच्या वृत्तीला तो भुनि मानवणाऱ नाही. ”

“ त्याचा सहवास ही भाग्याची गोष्ट समजेन मी ! ”

“ विवाहाचा विचार हा एक स्वतंत्र विषय आहे. त्यात नुसते विद्वान् पुष्कळवेळां अपयशी ठरतात. तुम्हाला क्षणभर ही ठौस वाटते पण ती टिकणार नाही. विद्याध्ययनाची इतकी आवड असण्यासारखे तुमचें मन नाही. फार निराळीं माणसे असतात तो. माफ करा स्पष्ट बोलतो याबद्दल; पण माझा अनुभव आहे की, अलीकडल्या मुलींना आपली वेषभूषा, सौंदर्य, पोषाखपद्धति याप्रमाणेच वैवाहिक जीवन

हीहि एक मिरविण्याची बाब वाटते. प्रो. वसिष्ठ हा त्यांतला माणूस नाही. तुम्हाला आपला विवाह आणि वैवाहिक जीवन याचे प्रदर्शन करतां येणार नाही. ”

“ मी तुमची कल्पना बदलून दाखवीन. तुम्हीं म्हणता त्यातली मी नाही, हे मी तुम्हाला पटवीन. आधुनिक तरुणी एखाद्या विद्वानाची सहचारिणी होण्याइतकी लायक असू शकते. ती बौद्धिक सहवास देऊ शकते, पोरेबाळ आणि स्वयंपाकपाणी यापेक्षा अत्यंत उच्च वातावरणांत ती जगू शकते हे मी तुम्हाला आणि जगाला दाखवू शकेन ! ”

“ हिअर—हिअर— ! ’ मारुतिराव टाळ्या वाजवीत म्हणाला.

नंतर त्यान आणखी एकदां खिशात हात घालून दुसरा पत्र काढले.

ते डॉ. वसिष्ठचे होते. त्यांना मारुतिरावाने अरुधतीची माहिती कळविल्यावर त्यांनी उत्तरादाखळ लिहिले होते—“विवाह हा एक प्रयोग आहे. तो व्यवसाय नाही. स्त्री—पुरुषाचा सहवास हा वैयक्तिक जीवनाच्या उन्नतीस कितपत साहाय्यक होतो हे पाहण्याचा एक प्रयत्न-प्रयोग म्हणजे विवाह अशी माझी कल्पना आहे. मैयाराची व्यावहारिक चित्रे मनासमोर ठेवणारी स्त्री माझ्याशी विवाह करून दुःखी होईल, अरुधतीस हे सर्व नीट समजावून सांगा आणि मग गला कळवा ! ”

“ झाल वाचून? काय कळवायंच ? ”

“ हो ! ”

“ विचार केलात? होस म्हणून याकडे पाहू नका. ”

“ हो. पूर्ण विचार केला. परंतु तुम्हीच बाबाच्याजवळ सगळे बांला. ”

“ आमच्या व्यवसायाचे वैशिष्ट्यच आहे ते. ते सगळे बरोबर करतो. तुम्ही पूर्ण विचार करून काय तें सांगा. विचार बदलला तरी बदलत्या-बरोबर सांगा. चित्रात हिमालय पाहून तेथे राहावेसे वाटणें ही हीस झाली. परंतु प्रत्यक्ष तें ये गेल्यावर थडीने गारठून मरावयाची वेळ येत,

हा अनुभव चित्रात दाखविलेला नसतो. त्याचा अदाज आपण कराव-
याचा असतो. तेव्हा हाशीला बळी पडू नका. जातो मी !”

× × × + × +

आणि योगायोग असा की, डॉ. वसिष्ठ व अरुधती यांचे खरोख-
रच लग्न ठरले. मारुतिरावाने शेवटपर्यंत पुढाकार घेतला. डॉ. वसिष्ठांचे
व अरुधतीचे धन्यवाद मिळविले. परंतु मनात मात्र तो म्हणत होता,
“काय खुळी पोर आहे ही ! लोंक म्हणणार हा आधुनिक विवाह
झाला. महवासोत्तर विदाह झाला. एकमेकांना एकमेकाची माहिती
कळून राजीवुनीने झाला. परंतु जुन्या विवाहपद्धतीतील “योगायोग”
म्हणतात, त्यात व यात काय फरक आहे? या पोरीला काय माहित आहे
किंवा या वदाततीर्थाला तरी? हा योगायोग आणि त्याचा मी
याजक !”

ही सगळी माया आहे.

प्रकरण ७ वें.

डॉ. वसिष्ठ आणि अरुधती ही आपल्या विवाहाकडे निरनिराळ्या दृष्टीने पहात होती. डॉ. वसिष्ठ विवाहाकडे एक प्रयोग या दृष्टीने पाहत होते. तर अरुधतीस विवाह ही एक हौशीची गोष्ट वाटत होती. डॉ. वसिष्ठांशी विवाह करताना एका प्रसिद्ध विद्वानाचा सहवास मिळत आहे, हा एक फार मोठा आनंद तिला वाटत होता परंतु त्या आनंदाचें उगमस्थान लौकिक जीवनात होते. तो आनंद वैयक्तिक नव्हता. चार लोकात भूषण मिरविण्यासारखे काही तरी मिळविले असे तिला वाटत होत. ते भूषण आहे हे पण लोकानी व्यक्त केले पाहिजे. त्या साठी त्या विवाहाचे वैशिष्ट्य लोकांना पटले पाहिजे. आणि ते पटविल्याखेरीज कसे पटवणार ? त्याकरितां विवाहसमारंभनिमित्त एक मोठी मेजवानी तीन देण्यांचे ठराविले.

मेजवानी ठरविण्याचे आणखी एक कारण. त्या दोघांनी रजिस्टर विवाहाची नोटीस दिल्यापासून लोकांत तो एक चर्चेचा विषय झाला होता. अरुधतीच्या बाजूने ते एक वैगुण्य आहे असे एक लोकमत होतें, इतक्या दिवस थांबून शेवटा हा मुनिच पत्वरला का ? ' अशी लोक आपापसांत चर्चा करीत, ती अरुधतीच्या कानापर्यंत येत होती. या विवाहात एत मिरविण्यासारखे कांहीं नव्हतं. वैवाहिक वैभवांत वराची विद्वत्ता हा फारसा महत्त्वाचा मुद्दा नसतो. त्यापेक्षां वराची संपत्ति-वैभव प्रभुत्व इत्यादि गोष्टी लौकिकांत प्रसिद्धि पावतात. "चागले नशिब काढले " असा शेरा ज्या विवाहाबद्दल मिळतो, त्या विवाहांत वरील गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. परंतु डॉ. वसिष्ठासारखा पति मिळविणे ही कांठा मोठा लौकिकाचो गोष्ट नव्हती. लोक तर म्हणत, "नाकाने कांदे साजतासेलतां शेवटां ही विदुषी एका म्हाताऱ्याच्या गळ्यांत पडली—"

आणि डॉ. वसिष्ठाबद्दल म्हणत '—डॉक्टरने शेवटी शेवटी इतक्या दिवस थाबल्यासरसी जिकली.—' कारण जोडपे या दृष्टीने अरुंधती यौवनसपन्न दिसत होती. आपल्या मतस्वातंत्र्यामुळे व आचारस्वातंत्र्यामुळे तिने लोकास घाबरवले होते. आपल्याबद्दल तरुणांच्या मनात एक दहशत उत्पन्न केली होती. आपल्याला सर्वजण दबकून आहेत याचा आरंभ तिला अभिमान वाटत असे. परंतु त्यामुळे ती दुर्लभ होऊन होऊन बसली. तिला कोणी पतकरावयास सहसा तयार होईना.

डॉ. वसिष्ठ विवाहाकडे शास्त्रीयदृष्टीन पाहणारे होते. बरेच वर्षे ते आपल्या जीवनाचा विचार करीत होते. आपल्यामध्ये पूर्णत्व येण्यासाठी वैवाहिक जीवन आवश्यक आहे असे ठाम पटल्यावर त्यांनी विवाह करण्याचे ठरविले. प्रणय, विलास, शृंगार इत्यादि भावना व वासना उत्पन्न होण्याचे, आणि अनावर होण्याचे त्याचे वय निघून गेले होते. आता एक विशिष्ट तऱ्हेची विश्रांति मिळविण्यासाठी मानसिक स्वास्थ्य मिळविण्यासाठी त्यांना विवाह केला. आपल्या अत्यंत व्यापक बौद्धिक जीवनात काही विश्रांतीचे क्षण चांगले घालविण्यासाठी त्यांना विवाहाची जरूर भासली व त्यांनी आपली इच्छा प्रकट केली. पण निवडताना तिला आपला जीवितकोण निश्चितपण कळेल इतकी तो प्रौढ असणे जरूर होत. यदाकदाचित् आपले जीवन सलग्न होऊ शकल तर ती अग्रहाण्य होऊन भावनावश होऊन, किंवा व्याकृळ होऊन अगातिक होता कामा नये. मैत्रीचा हा एक प्रकार नि प्रयोग आहे अशी तिची दृष्टि पाहिजे. थोडक्यात म्हणजे वैवाहिक जीवन हे तिचे जावनसर्वस्व अगू नये. आपल्या वैयक्तिक व्यवसायातील विश्रांतीचे क्षण घालविण्याची सोय अशी तिची विवाहाचा समजूत पाहिजे. हे सगळे त्यांना श्रेष्ठ. मारुतिरावाला सांगितले होते. मारुतिरावाला अरुंधतीलाहि हे शक्य तितक स्पष्टपणे सांगितले होते. आणि तरी अरुंधतीने ते मान्य केले.

परंतु लोकांनी या दृष्टीने त्याच्या विवाहाकडे पाहिले नाही. सर्व

टीका अरुथतीवरच होत होती. लोंकाना एक प्रकारचे सूडाचे समाधान वाटत होत. आपल व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी म्हाताराच नवरा बरा येथपर्यंत टीका झाल्या.

त्या लोकमताचे डोक्यावर फिरणारे ढग दूर करण्यासाठी, हा विवाह आपण राजीखुशीने, अकलहृपारीत ठरविला आहे हे दागविण्यासाठी आपण काही तरी अलौकिक मिळविले आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी तिने विवाहानिमित्त एक मोठी मेजवानी देण्याचे ठरावले. त्यासाठी सर्व तऱ्हेच्या लोंकाना आमत्वन दिले होते. त्या आपल्या विवाहाबद्दल कुतूहल बाळगणारे, नापसंती दागविणारे, अभिन्नदन करणारे, सर्व तऱ्हेचे लोक मेजवानीस आले होते.

प्रथम विवाहितावर विवाह यशस्वी करून दागविण्याची जास्त जबाबदारी असते. त्यांच्या वैवाहिक जीवनाकडे लोक डोळ्यात तेल घालून पहात असतात. तेव्हा हा नया मार्ग जास्त सुखावह आहे ह लोंकाना पटावण्यासाठी हे कित्येक प्रेमविवाहित वैवाहिक लौकिकाविषयी फार हळडळत असतात, आनंदाचे नेहमी प्रदर्शन करीत असतात मनमाकळेपणाचा दावावा करीत असतात, भाडणाला मतभेद म्हणतात. स्वैराचाराला आचार स्वातंत्र्य म्हणतात स्वप्नपणाला बौद्धिक जीवन म्हणतात, लालसय किंवा वामनला नैपर्णिक गरज म्हणतात, आणि घटस्कांडाला सामाजिक सुधारणा म्हणतात ! !

सामान्य मागसापेक्षाहि या होंगी सुधारकांना लोकमताची जास्त पर्वा वाटते व ते आपापल्या पद्धतीने लोकमताची मनधरणा करीत असतात. अरुवतीने विवाहानिमित्त घडवून आणलेला समारंभ हा वरील मनधरणीचाच एक प्रकार होता.

आपला दिवाणखाना तिने अत्यंत आकर्षक तऱ्हेने सजविला होता. स्वतःहि सुंदर वेषभूषा केली होती.

डॉ. वसिष्ठ मात्र आपल्या ग्रंथगज्यांत गुग होते. त्यांना त्या

समारभावद्वल अरुधतीने त्या दिवशी रजिस्ट्रार ऑफिसमध्ये जाण्याच्या वेळीच सुचविले होते.

डॉ. वसिष्ठ म्हणाले:—“ तुम्हाला जरूर वाटत असेल तर जरूर करा. मला तसे वाटत नाही. ”

“ मग चार लोकांना कळणार कसे ? ”

“ काय ? ”

“ आपला विवाह झाला हे. ”

“ आपण विवाह झाल्याची नोटीस देऊ. ”

“ नोटीशीची तरी मग काय जरूर आहे. ? ”

“ ऐतिहासिक दृष्ट्या ती गोष्ट आवश्यक आहे. समाजाला आपले नवे नाते कळविणे जरूर आहे. ”

“ समाजाचा काय संबंध त्यात ? ”

“ प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या जीवित क्रमातील कमजास्त फरक समाजास कळविले पाहिजेत. नाहीतर प्रत्येक व्यक्तीचा समाजाशी अगळेला संबंध निरुपयोगी ठरेल. समाज या शब्दाला काही अर्थ राहणार नाही. ”

“ तुम्ही काय समाजासाठी विवाह केलात ? ”

“ होय. तसेही म्हणा. अमकी एक व्यक्ति अमक्या एका व्यक्तीशी संबद्ध झाली आहे हे कळविण्यासाठी विवाह केला. ”

“ तुम्हाला स्वतःला नाही का त्यात कांही इच्छा ? ”

“ माझी इच्छा मी समाजास कळविण्यासाठी विवाह केला. नाहीतर असे पहा. मी एकदम तुमच्या घरी किंवा तुम्ही माझ्या घरी येण्यास— राहू लागण्यास दुसरे कोणचे माध्यम होते ? वाटेल तो माणूस असा सहवास करू शकेल. वाटेल तितकी करू इच्छितील. व्यक्तींच्या आचरणांत अनिर्बंधपणा उत्पन्न होईल. ”

“ एखाद्या रिकाम्या जागी बिऱ्हाड येऊन ती मोकळी जागा भरली जावी तसे वाटते का तुम्हाला विवाहाबद्दल ? ”

“ उपमा रुध असली तरी बरोबर आहे. आपली मते आता एक-मेकांनी भरून टाकली आहेत. आता आपली मते मोठ्ठी राहिली नाहीत. ”

“ यापेक्षा विवाहात काही अधिक नाही कां ? ”

“ काय आहे सागा ना ? शारीरिक सहवास आहे. इच्छा आहेत, वासना आहेत, मोह आहेत परंतु ते सगळे विवाहात गृहित धरले आहे. विवाह जाहीर करण्यात सगळे काही जाहीर होते. ”

“ परंतु तुम्ही तर कायदेशीररीत्या एका स्त्रीबरोबर एका घरांत राहण्याचा हक्क मिळविण्यापलीकडे काही केले नाहीत. त्या हक्काची तुम्हांला गरज किंवा तळमळ नव्हती का ? ”

“ तळमळ नव्हती ग्यास. मला त्यात तळमळण्यासारखे काही वाटत नाही. सगळे क्षणभंगूर आहे ते. त क्षण मी अनुभवले आहेत आणि एका क्षणात ते अनुभव बुडबुड्यासारखे वाढत वाढत शेवटीं फुटतात हेहि मी अनुभवले आहे. उघड उघड एका क्षणाइतके जीवित असलेल्या अनुभवासाठी मी तळमळत नाही. मी त्या क्षणाच्या धरपकडीकडे शातपणे पाहू शकतो. ”

“ आजच्या समारंभाकडे निदान शातपणे पाहण्याची तरी तयारी आहे ना तुमची ? ”

“ मी त्याबद्दल कधीच मनाई केली नाही तुम्हांला. ”

“ मी विवाहाच्या निमित्ताने मोठी मेजवानी द्यावयाचे ठरविले आहे. ”

“ जरूर. जरूर. माझ्या परवानगीची उणीव तुम्हाला भासण्याचे कारणच नाही. तशी उणीव भासली तर तुमची इच्छा पक्की नाही. निश्चित नाही. त्यांत कांहीं तरी व्यग असल्याची रुखरुख तुमच्यांत आहे असा त्याचा अर्थ होईल. मी नसलो तर तुम्ही जितका सारासार विचार केला असतां, जें निश्चित ठरविलें असते तें ठरवा. ते करा. आपण दोघांनीं हें ठरविले पाहिजे कीं, आपल्या इच्छेच्या योग्यायोग्यतेचे समर्थन आपले आपल्याला सिद्ध करतां आले पाहिजे. ”

अरुधतीने या 'शाकरमाग्यावरून' एवढेच ओळखले कीं, विवाहाच्या दिवशीं मोठी मेजवानी घडवून आणावयाची.

ती मेजवानी घेण्यासाठी लोक येण्याची वेळ झाली होती. अत्यंत प्रफुल्ल मनाने अरुधती मुद्दाम राजविलेल्या दिवाणखान्यात गात गात हिंडत होती.

आपल्या मनातल्या कल्पना व्यक्त करण्यासाठी ती तळमळत होती. परंतु त्यासाठी तिला जो दुजोरा, जे प्रोत्साहन पाहिजे होते ते डॉ. वसिष्ठा-कडून मिळण्याची आशा नव्हती. पुष्कळशा गोष्टी नेहमीच्या बोलण्याने व्यक्त करता येत नव्हत. त्या मग कोणच्या तरी पदाचा आश्रय घेऊन मनुष्य व्यक्त करता. गाणे हे अव्यक्त उत्कट भावना व्यक्त करण्याचें एक अप्रत्यक्ष माध्यम आहे. गाण्यात दुसरी एक सोय असते. गाण्याचा विषय पुढे करून गाणाऱ्यास आपल्या भावना व्यक्त करण्याचे सुद्धा समाधान मिळविता येते. गाण्याच्या पाघरुणाखाली गाणारा जगाशी लपडाव खेळत असतो. उदा० त्या मेजवानीच्या आरंभी मडळी येण्याच्यापूर्वी अरुधती जे गाणे गात होती तेच पहाना ! किती ओत-प्रोत शृंगार भरला होता त्यात ! या माझ्या मनातल्या भावना आहेत असे अरुधती स्पष्ट सांगू शकली नसती का ? परंतु तसे खरेच नसते तर त्या प्रसंगां नेमके तेच गाणे ती गात होती याचेंहि तिला कारण देता आले नसत.

ती ताना घेत काकळेसारखे सूर काढीत गात होती; त्यावेळीं डॉ. वसिष्ठ तेथे बसलेच होते. परंतु त्याच्या कानावर आदळणारे शृंगारिक गाण्याचे सूर त्याच्या मनापर्यंत पोहोचलेच नाहीत.

अरुधती गाणे गात होती. त्याचवेळीं निमित्तित मडळी आली. झेड्. मारुतराव हे त्यातले पहिले. त्यांनीं हिअर हिअर करीत टाळ्या वाजवल्या. तेव्हां अरुधतीने मागे वळून पाहिले.

अरुधतीचे त्यावेळेचे रूप पाहिल्यावर मारुतराव सर्दच झाला. त्याच्या अगावर रोमाच उभे राहिले. स्त्रीसहवासाचे विविध अनुभव

घेऊन जवळ जवळ बधिर झालेले त्याचे मन पुन्हा खडबडून जागे झाले. अरुधतीहि त्याची मनास्थिति लक्ष्यांत घेऊन त्याला आणखी बधिर करोत होती.

क्षणभर श्वास घेतल्यावर मारुतराव म्हणाला,

“ सुंदर ! किती पण सुंदर ! ”

“ कोण ? गाणे की मी ? ” अरुधतीने विचारले.

डॉ. वाशिष्ठानी तेवढ्यात मागे वळून पाहिले—

मारुतराव त्यांना उद्देशून म्हणाला—“ सागा डॉक्टरसाहेब, तुम्हीच या प्रश्नांचे उत्तर ! ”

“ पण प्रश्न काय आहे ? ”

“ वा ! मी इतका वेळ गात होते हे माहित आहे का तुम्हाला ? ”

“ मी गाणे ऐकत होतो. पण तुम्हीच ते म्हणत असाल अशी कल्पना नव्हती मला. तुम्हाला गाता येते हे मला आजच कळले.”

“ पहा मारुतराव, मी त्याची पत्नी आहे हे सुद्धा विसरतील ते.”

“ पण तुमच्याजवळ पावती आहे ना ! तुमचे पार्लर रजिस्टर झालेले आहे, तेव्हा काळजी करण्याचे कारण नाही ”

“लमसबध हे सिद्ध करून दाखविण्याची वेळ आली तर तेथे पावत्या उपयोगी पडणार नाहीत. नाही तर ज्या कागदावर करार नोंदले जातात तो करार फाडल्या बरोबर लमसबधही बाद ठरले असते, परंतु असे होत नाही. घटस्फोट घेताना बेबनावाची कारणे दाखवून तो सिद्ध करावा लागतो. नाही तर एखाद्या देशाचा नकाशा फाडून किंवा आपल्या देशाच्या नकाशावरील रंग दुसऱ्या देशावर फासून तो देश नामशेष केल्याचेहि श्रेय एखाद्या लेखणीबहादुर तो ताब्याव घेतल्याचें जाहीर करावयाचा. ”

“डॉक्टर साहेब, आपल्या विवाहाच्या पहिल्या दिवशी तरी हें तत्व-ज्ञान कमी करा कीं ! ” अरुधती म्हणाली.

“अहो, हेंच खरें तत्वज्ञान आहे. विवाह झाला म्हणजे काय झालें काय तो सुखाचा ठरला कीं, दुःखाचा ठरला यशस्वी झाला कीं, अयशस्वी झाला हे कांहींच सांगता येणार नाही. मग आनंद कशा-बद्दल ? मेजवान्या कशाबद्दल ? परीक्षा पास झाल्यावर व झाली तर पेढे वाटावयाचे कीं, परीक्षेच्या मडपांत जातां जाताच वाटावयाचे ? आम्ही यालाच माया म्हणतो. खोटे आहे हें सगळें !”

“मेजवानीचे रुचकर पदार्थ सुद्धा मिथ्याच असतील मग ? तुम्हीहि मिथ्या, मीहि मिथ्या, आपला विवाहहि मिथ्या. मग खरे तरी काय ?”

“हे सगळे मिथ्या आहे हे !”

हा वादविवाद तोडण्यासाठी झेड्. मारुतराव म्हणाले, “वाः ! काय जोडा जमवलाय पण मी ! वसिष्ठ आणि अरुधती हीं नावे मोठी योग्य आहेत ह ?”

परंतु मारुतरावच्या या विनोदावर कोणीहि इसले नाही. तोहि खजिल झाला. परंतु तितक्यात आलेल्या सत्यवानाने त्याची सुटका केली.

सत्यवान नवऱ्या मुलासारखा पोषाख करून नटून थटून आला होता. आपल्या चालू जीवनातील सगळी धूळ झाडून तो आपल्या पूर्व-जीवनात शिरत होता. आपण अरुधतीस भेटावयास आलो आहोत ही जाणीव त्याच्या प्रत्येक हालचालीत दिसत होती.

परंतु सुरवातीलाच झेड्. मारुतरावने त्याचा विरस केला. त्याला बोलायचे होते अरुधतीशी ! पण मारुतरावच पुढे आले.

“काय सत्यवान ! आज अगदी खुर्षीत दिसता ?”

“तस काही नाही. तुमच्यासारखीं माणसे नेहमीच सुखी असतात. आम्ही एखाद्या वेळी तर खरे.”

“कस काय बुवा ! मला हा खुषी-खुर्षीतला फरक कळला नाही.”

“ससार नाही मागें. त्यामुळें सुखाचे सर्वसचारी शोन तिकिटच आहे जणूं तुमच्याजवळ.”

“अरे ! आम्ही तर ससारी माणसाबद्दल मत्सर बाळगतों.”

“ स्वतःचे ब्रह्मचर्य आक्षेपाई ठरू नये म्हणून ? ”

“ काय आहे त्यात आक्षेपाई ? ”

“ लग्नाचें वय निघून गेले कीं, मग लोक टीका करू लागतात कीं, कांहीं तरी पाणी मुरत असल पाहिजे. म्हणून तर मोकळा राहिला. ”

“ पण ब्रम्हचात्यांतहि पहिलवानासारख्या दोन जाती आहेत ना. एक हौशी व एक बनावट. ”

“ तुम्ही हौशी कीं बनावट ? ”

“ मला काय करायचे बनावट ब्रम्हचर्य राखून ? मला काय मुलींना तोटा आहे ? कां माझ्यांत काहीं व्यग आहे ? विवाह होऊ न शकल्यानें, अविवाहित राहिल्याने शेवटीं काही जण ब्रम्हचर्याचा सत्याग्रह पुकारतात. परंतु मी हौशीने अविवाहित राहिलो आहे. ”

“ हो, नाहीं तर समाजात नवरावायकोच्या जोड्या कोण जमवणार ? ”

“ कांहीं म्हणा. कोणच्याहि गोष्टीची विटबना करून दाखविता येते. ”

“ आणि अत्यंत भिकार गोष्टहि अमूल्य ठरविता येते. ”

“ अलबत् ! हे ज्याचा तो ठरवितो. ”

“ तुम्ही काय ठरविलें आहे ? ”

“ माझें काम स्तुत्य आहे. मी ते हौशीने घेतले आहे. ”

“ किती जोड्या जमवतां दररोज ? ”

“ त्याच असं आहे, लागण व्हावी लागते त्याला. ”

“ कशाची लागण ? ही काय साथ आहे, कीं काय ? ”

“ सांथच नाहींतर काय ? प्रेम ही सांथ आहे. सांथीचा रोग जसा कोणाला केव्हां होईल याचा नियम नसतो. तसेंच या रोगानें कोण केव्हां पछाडलें जाईल याचा नियम नसतो. मी साधारणतः असा पाळती-वर असतो. भोंवतालच्या तरुणवर्गाकडे बारीक नजर असते माझी. त्यांच्या हालचाली मी पहात असतो. त्यांचे उसासे ऐकत असतो. ”

आणि दमछाक झाल्यामुळे ते धापा टाकू लागले कीं, मी मग त्यांच्या मदतीला धावून जातो. ”

“ आणि कलम बाधून टाकतो ! ”

“ हो, कलमाचेहि डोळे बाधावेच लागतात ना ? प्रेमाचे डोळे बाधले नाहीत तर मग ते प्रेम कसले ?

डॉ. वसिष्ठाना एवढेच शेवटचे वाक्य ऐकू गेले. ते म्हणाले, “ यालाच “ माया ” म्हणतात. ज्याचे डोळे बाधले आहेत तो मायापाशात अडकतो. ”

“ आणि तेच तर आमचे काम. त्याच अस आहे, प्रेमाचा ऐन बहर असतो तोच लग्नाचा सभव जास्त असतो. कारण एकमेकांना असतील तसे पत्करण्याइतका आधळेपणा त्या बहारात असतो. ”

“ प्रेमाचा काळ आणि विवाहाचा सभव हीं परस्पर विरोधी आहेत काय ? ” अरुधती म्हणाली.

“ होय. म्हणून मी प्रेमी जनाना नेहमी सांगतो. की, प्रेम आहे तोच आणा शपथा घेऊन पक्के करून टाका. नाही तर मग प्रेमाला अडचण होते. ते रोप कुडीत थोडेसे जीव धरू लागल्याबरोबर वाप्यांत लावले पाहिजे. नाही तर ते कुडी फोडू लागते. आधीच ती मोठी झालेली मने कांही का होईना ती एका जागी स्थिर राहतात हेंच नशीब ! प्रेम हे स्त्री पुरुषांनी एकमेकांसाठी विणलेले जाळे आहे. त्यात दोघेहि न कळत सापडत जातात. ”

“ बराच अभ्यास आहे तुमचा मानसशास्त्राचा ” अरुधती म्हणाली.

“ मोठी मजा आहे यांत. ”

“ इतका की, त्वतःचा विवाह विसरूनच गेलात तुम्ही ” सत्य-चान् म्हणाला.

“ तुम्हाला तरी कोठे तुमच्या विवाहाची आठवण आहे ? ”

“ नाही कशी ? चांगली आठवण आहे. ”

“ मग आपल्या सौभाग्यवती सावित्रीबाईंना कसे विसरलांत ? ”

“ काय म्हणालात ? ”

“ सावित्रीबाई ! विसरलात वाटत बर्थकोच नाव ? बाकी तेहि अगदी शक्य आहे. अहो, तुमचा धर्मविवाह झाला ना ? त्या पद्धतीत लग्न झाल्यावर नवराबायकोने एकमेकांचें नावसुद्धां घ्यावयाचें नाहीं असा दडक आहे. ”

“ तेच ठीक आहे, नाहीं तर एकमेकाच्या नावाने हाका मारावयाची वेळ यावयाची. ” अरुंधती म्हणाली.

डॉ. वसिष्ठाना जणू काय पुन्हा एकदां आपण मडळीत बसल्याची आठवण झाली. “ त्यांत मोठे तत्त्व आहे. अद्वैतत्व अगळे त्यात. पति-पत्नी हीं एकरूप झाल्यावर कोण कोणास हाक मारणार ? ”

“ काय सत्यवान ? पटते का हे ? ”

“ ते कांहींका असेना ? तुम्हाला ही कुकवाची उठाडेव पाहिजे कशाला ? तुम्हाला माझ्या पत्नीचे नाव माहित असण्याचे कारण ? ”

“ कारण ? त्याचा व माझा विवाहसंस्थेशी संबध आहे. माझे कार्यक्षेत्र किती व्यापक आहे हे तुम्हाला ठाऊक नाहीं. कुमारी असली तर वरसंशोधनासाठीं, विधवा असली तरी पुनर्विवाहासाठी— ”

“ आणि सौ. असली तर घटस्फोटासाठी ? ” अरुंधती म्हणाली.

“ हो अगदीच काही चुकला नाहींत तुम्ही. म्हणजे सागश काय सर्व स्त्रियांचीं नांवे, गावे आम्हाला माहीत असले पाहिजेत. दाखले म्हणून उपयोगी पडतात नव्या गिऱ्हाइकाच्या वेळी ”

“ चिटणीशीचा बराच उपयोग होतो तुम्हाला. लोकांच्या खाजगी जीवनात वावगण्याचा तुम्हांला जणू परवानाच मिळालेला दिसतो. ”

“ अहो ! घरातल्या उदरांना आणि घुशींना, झुरळींना नि ढेकणांना घरमालकाची परवानगी लागत नाहीं घरांत राहण्यासाठीं. तसें, कोणाच्याहि वैवाहिक जिवितांत हे बिनिदिकृत वावरू शकतात ! राम नाहीं ना आला चिटणीस ? ”

“छे ! चिटणीसाला राग असतां कामा नये. चिटणीस हा परमेश्वरासारखा आहे. त्याला इतरांच्या राग—लोभाची पर्वा नसते. काय मुनिराज खर आहे ना हें ? ” अरुधतीच्या बोलण्याला आपण जुमानोत नाही हे दाखविण्यासाठीं मारुतराव मुद्दाम डॉ. वशिष्ठाना उद्देशून म्हणाला.

“खर आहे. हे पहा अगदीं याच पुस्तकात याच पानावर सांगितले आहे. आत्मा कसा आहे—”

वशिष्ठ अगदीं वाचून दाखविण्याच्या पवित्र्यात बसले, परंतु अरुधतीने अत्यंत निष्ठुरपणे त्याचा तो बेत हाणून पाडण्यासाठीं जोरांत म्हटले—

“कसा हि असू द्या. सध्या आत्मा नसला तरी चालेल, आधीं फराळाला चला. मडळी येऊ लागली. फेकून द्या ते ब्रह्म आणि ह्या मायामय जगात या जरा वेळ ! ”

परंतु डॉ. वशिष्ठाना राग आला नाही. ते हसत हसत उठले आणि एका खुर्चीवर जाऊन बसले.

सर्वांचे खाणे पिणे सुरू झाले. सर्वांचे लक्ष आळीपाळीने अरुधती व वशिष्ठ यांच्याकडे होते. परंतु सत्यवान् अरुधतीकडेच पहात होता. अरुधतीहि सत्यवानाशी बऱ्याच मनमोकळेपणाने बोलत होती. आणि त्याचा तो जिव्हाळा असह्य होऊन मारुतराव मध्येच तोड घालून त्यांचीं तोडे बंद करीत होता.

मारुतरावपेक्षा अरुधतीला सत्यवानाशीं बोलणे जास्त बरें वाटत होते. याचे कारण आपल्या विवाहाच्या सर्व पूर्वघटना माहित असणाऱ्या माणसापेक्षां त्या बाबतींत अगदी अमिश्र असा माणूस—सत्यवान् तिचे जास्त कौतुक करी. अरुधतीच्या अहभावाला तें जास्त सुखावह वाटत होते. डॉ. वशिष्ठ हे त्या प्रसर्गां अत्यंत रुक्ष व नीरसपणाने वागत होते. हें समारंभाचें व आपल्या वैवाहिक जीवनाचें एक व्यंगच झालें व तें लोकांच्या लक्षांत आले, याचें अरुधतीस फार दुःख होत

होतें. लोकांनी अभिनदन करण्यासारखे काहीं त्यांना दिसले नाहीं, या-
मुळे ती नामोहरम झाली होती. अशा वेळीं केवळ आपल्यासाठीं
आलेल्या अशा सत्यवानाशीं बोलणे तिला जास्त आनददायक
वाटत होते.

सत्यवान् भोवतालचे सर्व जग विसरून गेल्यासारखा वागत होता.
त्या दिवाणखान्यांत आपण व अरुधती एवढीं दोघेच जण आहोत
असे त्यास वाटत होते आणि त्याच्या बोलण्याचालण्यात अरु-
धतीच्या सहवासाबद्दलची लाचारी स्पष्ट दिसत होती. जणू काय
आपल्याला पार्टीसाठीं बोलावण्यात तिने फार मोठा प्रसाद केला आहे
असे त्याला वाटत होते.

आपली कारकुनी विसरण्यासाठीं त्याने कॉलेजातील गप्पा काढल्या
आणि जणू काय आपण अद्याप त्याच जगात आहोत असा भास
आपल्या मनात उत्पन्न केला.

मडळी हळू हळू जाऊ लागली. अरुधती त्यांना निरोप देत होती.
आपल्याला मडळीबरोबर जाण्याची वेळ येऊ नये यासाठी सत्यवान्
डॉ. वसिष्टाशीं मुद्दाम बोलत बसला. आणि एकीकडे, सर्व मडळी
जातात की नाहीं हें पहात होता.

मारुतराबिह जरा वेळाने गेले. परंतु जाताना सत्यवानास डिवचण्या-
साठीं तो म्हणाला.—

“ काय सत्यवान् ? मुक्काम आहे वाटत इथच ? ”

सत्यवानने गांगरत उत्तर दिले.—

“ छे ! डॉक्टरसाहेबांशीं जरा गप्पागोष्टी करून जाणार आहे.
माझा व त्यांचा आवडता विषय एकच आहे. तुम्हांला समजावयाचा
नाहीं तो आनंद. ”

“ठीक आहे. समजलों तुमचा आवडता विषय.”

मारुतरावच्या बोलण्यांतली खोंच अरुधतीच्याहि लक्षांत आली.

सर्व मडळी गेल्यावर अरुंधती सत्यवानाच्या जवळच्या खुर्चीवर येऊन बसली.

डॉ. वसिष्ठ, सत्यवान, व अरुंधती कांहीं वेळ एकत्र बोलत बसली होती. डॉक्टराच्या निरनिराळ्या गमती अरुंधती सांगत होती आणि डॉक्टरहि आपल्या स्वभावाच्या मानाने बरेच हसलेहि !

परंतु त्यांना मग काहीं तरी एकदम आठवले असावे कीं, हसणें वगैरे पोरकटपणाचे लक्षण आहे. आभास आहे हा सुखाचा. ते उठले आणि आपल्या अभ्यासाच्या खोलीत जाऊन बसले.

त्या दिवाणखान्यातील एकांत सत्यवानास आता असह्य झाला. तेथे फक्त अरुंधती व सत्यवान एवढे दोघेच राहिले. मनावर काही तरी दडपण पडल्यासारखे सत्यवानास वाटू लागले. त्याला नीट बोलताहि येईना.

शेवटी तो जाऊ लागला.

अरुंधती एकदम गभीर झाली. अगदीं हळू आवाजात ती म्हणाली
“ खरच निघालात ? ”

“ हो ”

“ येत जाल ना वारवार ? ”

“ जरूर ”

“ अच्छा. गुड ईव्हिंग ”

अरुंधतीने हस्तादोलनासाठी पुढे केलेल्या हाताकडेच सत्यवानाचे लक्ष होते. त्याला उत्तरादाखल ‘ गुडईव्हिंग ’ म्हणण्याचे सुद्धां भान राहिले नाहीं.

त्याने हात पुढे केला, तो थरथर कापू लागला. आणखी हात पुढे केला.

दोघे एकमेकांच्या डोळ्यांकडे पहात होती.

सत्यवानाचा हात शेवटीं अरुंधतीच्या हातास लागला. अरुंधतीने त्याचा हात दाबून हस्तांदोलन केले!

अरुंधतीनें, परस्त्रीनें, तरुणीनें केलेले हे दुसरे हस्तांदोलन !

सत्यवान् कांहीं एक गुणीतच घराकडे निघाला.

रस्त्याने तो कांहीं तरी गुणगुणत होता.

नंतर गाऊही लागला.

लोक इसतात हैं त्याच्या लक्ष्यांतहि आले नाही.

कित्येक वर्षे दडपून टाकलेल्या मनोवृत्ति एकदम उसळून त्याच्या मनांत येमान घालू लागल्या !

आणि घराजवळ येऊ लागल्यावर त्याला नेहमीं जें औदासिन्य वाटे तें त्या दिवशीं वाटले नाही !

सत्यवानाची वाट पहात सावित्री बसून राहिली होती आणि स्वतःशीं निरनिराळीं गाणीं गुणगुणत होती.

सत्यवान् एकदम खोलीत आल्याबरोबर ती दचकून उभी राहिली.

तिच्या नजरेत भीति दिसत होती.

सत्यवानाच्या नजरेत उन्माद दिसत होता.

त्याने एकदम पुढे जाऊन सावित्रीस दृढालिंगन दिलें. सावित्रीच्या ठिकाणीं त्याला अरुधती दिसू लागली.

सावित्रीला दरदरून घाम सुटला. सत्यवानाच्या मनस्थितीचें स्वरूप तिला अगम्य होते.

सत्यवानाच्या मनस्थितीला तिला साथ देता येईना. सत्यवान् अगा-
बरचे कपडेहि न काढतां काँटवर जाऊन पडला. सावित्री त्याच्याकडे पहात म्हणाली—

“ अस काय करता ? काय झाल मेजवानींत इतक बेहोष होण्या-
सारख ? ”

“ बेहोष ! डार्लिंग ! ”

“ म्हणजे काय ? ”

“ म्हणजे काय ? काय सांगू तुला ? डार्लिंग म्हणजे तू ! ”

“ हो का ? पण मग मला समजेल असंच कां नाही बोलत ?

म्हणजे मला समजणार नाही अशा शब्दात हाक मारायची आणि मला कळलं नाही की पुन्हा म्हणाल बाहेर हो नि बाहेर जा. ”

“ पण तुला समजायलाच पाहिजे, खरच सावित्री तुला फक्त इंग्रजी येत असतं तर— ! वाः ! काय मजा आला आज. ”

“कशाचा ? इंग्रजीचा की जेवणाचा ? —

“इंग्रजी जेवणाचा ? माहीत आहे तुला इंग्रजी जेवण ?—”

“ जेवणासारखे जेवतातच ना ते जेवण ? फक्त नांव निराळं ना ? —”

“ पण त्यांत तर मजा आहे, अग—हे पहा बायकोला म्हणे अग काय अग काय नि अहो काय ? नि शुक्—शुक् ! त्यापेक्षा डार्लिङ्ग अ हाक मारण किती सुंदर आहे. भावना व्यक्त झाल्या पाहिजेत, कळल्या पाहिजेत. प्रेम दाखवले पाहिजे. पत्नीवर प्रेम असले तर ते व्यक्त करण्याची बंदी का ? आपली भाषा आपलीच मुस्कट दाबी करणार ? पण ते लोक पहा; आपल्याला प्राणाहून प्रिय असलेल्या पत्नीला प्रेम व्यक्त होईल अशीच हाक मारतात. ”

“ काय हाक मारतात ? ”

“ मी तुला हाक मारली तशी—तीच ! म्हण म्हण ! ”

“ तुम्ही मला म्हणतांना जे म्हणता तेच मी तुम्हाला म्हणतां म्हणायचं का ?

“ हो पतिपत्नींत भेद नाही, डार्लिङ्ग ! —

“ डार्लिङ्ग ! ह्यः ह्यः म्हणे डार्लिङ्ग ! डा ऽ लिङ्ग ! इन्श ! मला नाही आवडत. तुम्ही मला प्रिय आहात हे बोलून कशाला दाखवायला पाहिजे ? ”

“ तुला कळत नाही कांहीं. मनातल्या भावना व्यक्त केल्या नाही तर मग त्या असून नसून सारख्याच ! माणसाला तोड असून उपयोग काय मग ? खुणेने होतेच सगळं, सगळं शरीर बोललं पाहिजे. ”

“ म्हणजे काय ? शरीराला वाचा फुटणार ? ”

“ होय. हाताने खुणा करताना आपण भावनाच व्यक्त करतो. नाही कां ? प्रिय माणूस पाहिल्याबरोबर डोळे बोलू लागतात ? प्रिय माणसाच्या भेटीच्या वेळीं सुंदर पोपाख करतो ना आपण ? मग पोपाखानें बोलण्याचेंच काम नाही का होत ? तुला मी अशी बोलकी करणार आहे. इंग्रजी शिकल्याखेरीज हा बोलकेपणा येत नाही. बरं डार्लिङ्ग ? —”

सावित्री मुकाट्यानें बसली होती. तिला हे सगळेच नवे होते. सत्यवान् तिच्याशी इतके शब्द एका दिवसभरातसुद्धा बोलत नव्हता.

परंतु सत्यवानाने आपला ससार बदलून टाकावयाचा निश्चय केला होता. अरुधतीच्या सहवासाचे हे प्रतिध्वनी होते. सावित्रीला सर्वथैव अपरिचित असे हावभाव तो करू लागला. प्रेम व्यक्त करण्याची त्याचीं शरीरनिष्ठा तन्हा पाहून सावित्री गागरली. परंतु तिला विरोध करण्याचे धैर्य झाले नाही. पति-पत्नीचे ते हावभाव असभ्यपणाचे असतात असे तिचें ज्ञान तिला सागत होतें.

विषय बदलण्यासाठी तिने सत्यवानास विचारले—

“ कोणाकडे होती मेजवानी ? ”

“ ज्यांचे लग्न झाल त्यांच्याकडे ”

“ पण ते कोण ? तेच तर विचारतें. ”

“ डॉ. वसिष्ठ आणि अरुधती ”

“ कोण कोठचे हे ? आपल्याकडे तर कधी आलेहि नाहीत ? ”

“ एम्. ए. पीएच्. डी. पुरुष किंवा एम्. ए. बी. टी. स्त्री कशाला येतील या घरांत ? ”

“ मग तुमची व त्याची ओळख कुठची ? ”

“ आम्ही कॉलेजांत बरोबर होतो. फार हुशार आहोत. दोघेजण.”

“ हुशार असतील पण—”

“ काय ? पण काय ? बोल ना ? पण काय ? ”

“ रागावूं नका ह. रागावणार नसाल तर सांगते. मला व करायच बोलून म्हणा ! ”

“ सांगतेस की, नाही ? ”

“ व्यवहारात बेतावाताचेच दिसतात. ”

“ ओहो ! तू त्याची पारख करणार ? काय चुकला त्या व्यवहार ? ”

“ समजा तुम्ही त्यांना उद्या चहाला बोलावला तर एकट्या बोलवाला की, दोघाना ? मला तस काही वाटल नाही हो. मी आहि नसते. कारण त्या एवढ्या मोठ्या— ? ”

“ तूहि होशील मोठी, म्हणजे लोक तुलाही बोलावतील ”

“ आता फक्त वयानेच मोठी होण शक्य आहे. आणि तेहि जबाबले तर ”

“ का ? ज्ञानान का नाही होणार ? तुला मी इंग्रजी शिकवण आहे. तू सगळे हे गबाळेपण सोडून दिले पाहिजेस. जरा नेटकी रहात जा; अगदी अरुधतीसारखी दिसशील. ”

सावित्रीला अरुधतीचा सत्यवानाने केलेला उल्लेख आवडला ना इतकेच नव्हे ती दचकली तो ऐकून ! याना अरुधतीचे वेड लागले व हे तिनेहि चाणाक्षपणे ओळखले, पण ते बोलणार कसे ?

तिचे मन भयंकर लागले. तरी ती, सत्यवानाच्या बरोबर बोल होती.

“ अरुधती सारख्यांची कशाला मला उपमा ! मी आप माझ्यासारखी बरी आहे. ”

“ नो ! नो ! मी सांगेन तस वागल पाहिजे. अशी बावरूं नको येथे बैस. ”

“ सासूबाईना आवडेल हें डार्लिंग प्रकरण ? ”

“ तिला काय कळतय डार्लिंग म्हणजे काय ते ? ”

“ अन् हें असू बसण, बोलण ? ”

“ नाही आवडल तर खुशाल ओरडू दे. तिला आमच्यामध्ये पडायचं मुळीच कारण नाही. ”

सत्यवानाने बोलतां बोलतां सिगारेट पेटवली.

“ अस्स ! आता हे येथपर्यंत आल वाटत ? इतक्या दिवस— ?

“ गेले ते दिवस आता ! मी ‘एन्जॉय’ करायच ठरवल आहे. ”

“ म्हणजे काय करणार आहांत ? ”

“ हो. तुला इग्रजी येत नाही नाही का ? करतो—त्याचीहि व्यवस्था करतो. अगदी अप-टु-डेट संसार झाला पाहिजे. ”

“ त्याला ‘ हे ’ आवश्यक आहे वाटत ? ”

“ अलबत्त ! तुलासुद्धा सिगारेट ओढावी लागेल. नाही; तुला आत्ताच ओढायला लावतो. ह— चळ तुझा सगळा जुनाटपणा जाकून टाकतो सिगारेटने ”

सत्यवान् खरोखरच सावित्रीला सिगारेट ओढण्याची बळजबरी करूं लागला. दार लावून टाकून त्याने तिच्या तोंडात सिगारेट कोबली ! त्यावेळी त्याच्या मनात बरीचशी थट्टा आणि थोडीशी चीडही होती ! आयुष्याची चौकट बदलली पाहिजे अशी त्याला सागरी तळमळ वाटत होती. परंतु ते फार कठीण होते म्हणून तो चिड्डन काही तरी करीत होता. निदान आहे तो संसार तरी ‘ रोमॅंटिक ’ करावा असे त्याच्या डोक्यात वेड शिरले.

सावित्री जवळ जवळ आंरडण्याच्या बेतात आली. इतक्यात तिला ठसका लागला आणि तिची प्रेमळ सासू खाली ग्वडबडून जागी झाली. आणि सूनबाईला एकदम खोकल्याची ढास कशाने आली अशी तिला काळजी वाटून तिने, “ सून बाई. ए सून बाई. सावित्री ! अ ! ” अशा हाका मारावयास सुरवात केली.

सत्यवान् जास्तच सतापला. आपल्या वैवाहिक जीवनांत मुबलक एकांत सुद्धा मिळत नाही हे सतापाचे ताजे कारण. आईचा त्याला सताप आला. सावित्रीचा सताप आला.

तो खोलीतूनच ओरडला. “ काय आई ! काय पाहिजे ? ”

“ मला काही नकोरे ! तिला ढास लागली का ? थोडी खडीसाखर घर म्हणाव तोडात. ”

“ काहीं काळजी करू नकोस. नीज स्वस्थ ! ”

आणि मग तो सावित्रीस म्हणाला—“ खडे घालतो साखरेच्या ऐवजी ! तुला काहीं हौस, उत्साह असा नाहीच. नुसती नावानें सावित्री नाहीस. अगदीं खरीखुरी सावित्री आहेस. सावित्रीचा अवतार आहेस. मी तर नांवापुरता सत्यवान् आहे. भोवतालच्या लोकांचे ससार पाहूनसुद्धा तुला काही स्फूर्ति होत नाही ? घरांतल्या माणसांच्या आवडी निवडी कळत नाहीत ? त्यापेक्षा एखाद्या भटजीचा ससार का नाही सजवलास ? ते काही चालायचे नाही याच्यापुढे ! मी सासू वगैरे काही जुमानणार नाही. चार सुशिक्षित बायकासारख तू राहिल पाहिजेस. तुला मी आता स्वतःच हाताशी धरणार आहे ”

“ पण मी कधी तरी एका शब्दान तरी नाही म्हटल आहे का ? मी मुळी माझा हात तुमच्या हातात दिलाच आहे. तुम्ही न्याल तिथे येईन. जाल तिथडे येईन ”

“ वा ! किती हुशार आहेस. तुला आता खूप शिकवतो नि मग अरुधतीला दाखवतो की— ”

“ आपणच पाहू की ! ”

कायाकल्पाचा प्रयोग !

प्रकरण ८ वें.

सत्यवान् त्याच मनोराज्यात गुग झाला. सावित्रीतून अरुधती बाहेर येत आहे असे दृश्य त्याच्या अतःचक्षुसमोर उभे राहिले ! विद्वत्ता आणि फॅशन यातील अंतर जाणव्याइतका तो विद्वान नव्हता. सावित्री अरुधतीसारखी ' दिसली ' तरी त्याचे आधुनिक मन त्याच्यावर खूप होतं. फॅशनेबल माणसानाच जग सुशिक्षित म्हणते. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत तर हे जास्त ग्वरे आहे. कारण समाजाच्या सर्व विभागांत कार्यकर्त्या ह्मणून हिडणाऱ्या, सभा समेलनास शोभा आणणाऱ्या स्त्रिया, आपल्या केवळ विशिष्ट राहणीने भावतालीं आदर उत्पन्न करू शकतात. स्त्रियांच्या बाह्य सौंदर्याचा हा बाजारभाव प्रत्यक्षपणे व्यवहारात पदोपदी सिद्ध झाला आहे. त्यामुळे अलीकडे पुष्कळ संस्थांतून स्त्री-विटणीस निवडण्याची जी पद्धति दिसून येते त्यात वरील विचार बराच प्रबल असतो. सस्थेसाठी मदत मिळवितांना विद्वान् पुरुषापेक्षा दिव्वाळ मुलीकडून जास्त कार्य होतं. बहुजनसमाजात कार्य आणि कार्यकर्ते याची लायकी कळव्याइतके फार थोडे लोक असतात.

एखाद्या सार्वजनिक समारंभातही हाच अनुभव येतो. जरा नीटनेटक्या राहणीच्या स्त्रीस बरोबर घेऊन आलेल्या गृहस्थास तेथे ताबडतोब जागा वगैरे सोयी मिळतात. फॅशनलाच लोक सौंदर्य समजत असल्यामुळे लोकावर वजन मारणे फार सोपे झाले आहे.

आणि सत्यवानला तरी आपल्या पत्नीच्या विद्वत्तेशी काय करावयाचें होते ? त्याच्या स्वतःच्या जीवनाचा विद्वत्तेशी काय आणि कितीसा संबंध होता ? अरुधती जर एक ओबडधोबड स्त्री असती तर ? त्याला कांहींहि वाटलें नसतें. तेव्हां तो आपल्या मनाची फक्त समजूत करीत होता की, मी विद्वत्तेसाठी तिला मानतो. सौंदर्यासाठी नाही. कारण त्याला माहीत होतें की, तीं दोन्ही त्या ठिकाणीं मिसळलेलीं आहेत. एकाबरोबर

दुसरे येतेंच. 'तसे' सौंदर्य आपल्या घरातहि उभे करता येईल असें त्याला वाटू लागलें. सावित्रीवर कायाकल्पाचा प्रयोग करण्याचें त्याने ठरविले.

सत्यवानाच्या वृत्तीत अरुधतीमुळे अतिशय बदल घडून आला आहे हे सावित्रीने ताडले होते. तिच्या जगात अशी बरीच उदाहरणे तिला माहीत होती. फॅशनेबल स्त्रीच्या नादीं लागून, आपल्या सेवानिष्ठ गृहिणीना विसरलेले व त्यांना लाथाडणारे लोक तिला ऐकू आले होते. कित्येक तरुण आपला विवाह आईबापांनी जुळविला आहे एवढ्याच कल्पनेने आपल्या पत्नीवर असतुष्ट असतात, आणि ते ज्याच्यावर सतुष्ट असतात त्याच्यात व त्याच्या पत्नींत कित्येक प्रसंगी तसा काहीहि फरक नसतो. असलाच फरक तर एवढाच की, त्या त्याच्या पत्नी नसतात व त्याची पत्नि ही त्याची पत्नि असते. कित्येकाच्या जीवनांत तर विवाहानंतर प्रेमसंबंध सुरू होतात आणि त्याचेहि कोडकौतुक असेच होते की, त्यांचा प्रेमभग झाला आहे!

पुरुषाची ही वृत्ति वाटते तितकी आधुनिक नाही. त्यांत आधुनिक काहीं असलेच तर या वृत्तीचे आधुनिकता हे नाव एवढेच. त्यांतलें खरे आधुनिकत्व स्त्रियांच्या बाबतीत आहे. अरुधतीसारख्या कित्येक स्त्रिया आधुनिकतेच्या नावाखाली सुशिक्षिताच्या घरात प्रवेश मिळवितात. त्याच्यात वैवाहिक असतोच जागृत करतात व आपण तेथें हळू हळू स्थिर होऊ लागतात. एखाद्या ससर्गजन्य रोगाची साथ आल्याप्रमाणे त्या ससारातले सुख झपाटले जाते. त्या ससारातला नायक त्या आपल्या मैत्रिणीसाठी झुरू लागतो ! आणि आपल्या पत्नीवर केवळ ती पत्नि आहे म्हणूनच नाखूष असतो. या सगळ्या 'सभ्य' व्यवहाराचे नांव वासनाविलास या पलीकडे काही नाही. प्रेम हा शब्द वासना याच अर्थी बहुतेक वेळा वापरला जातो. आणि वासना ही नेहमी स्थलांतरीप्रिय, गतिप्रिय, नाविन्यप्रिय, दुर्लभताप्रिय असते !

त्या मैत्रिणी व पत्नि या दोन वर्गांत एक प्रकारचे वर्गयुद्ध सुरू असते. गृहिणींना गृहिणीपदावरून पदच्युत करण्याच्या निश्चयानें या मैत्रिणी आपल्या मित्राच्या घरांत संचार करू लागतात.

अरुवतीसारख्या स्त्रिया ही या मैत्रिणीच्या जातीतली एक पोटजात आहे. त्यांना आपल्या वैवाहिक जीवनावद्दल झाली तर निष्ठा उत्पन्न होते. परंतु निष्ठा, एकनिष्ठा हा त्याचा स्थायीभाव नसतो. व्यवहार म्हणून एक सामाजिक संरक्षण, सभ्यतेचे पात्र म्हणून त्या कोणातरी समाजप्रसिद्ध पुरुषाशी विवाह करतात. आणि मग आपली मित्रमंडळी जमवू लागतात. बहुविधतेची एक अत्यंत झिंकस आवड त्यांच्यात असते. समाजातील मान्यवर पुरुषाशी विवाह केल्यामुळे त्यांना भरपूर आचारस्वातंत्र्य मिळते. कारण त्यांच्या स्वातंत्र्याला बाध आणण्याचे त्या प्रसिद्धामध्ये धैर्य नसते, किंवा मारून मुटकून टिकविलेल्या निष्ठेची त्यांना पर्वा नसते. त्यामुळे आपल्या गृहिणी 'मित्रमंडळी' जमवून हिंडू फिरू लागल्या तरी ते त्याचा अर्थ एवढाच समजतात की, आपणास आपल्या गृहिणीची एकनिष्ठा मिळाली नाही ! ती मागून, मारामारी करून मिळत नसते !

या नावापुरत्या गृहिणी असलेल्या मैत्रिणी हा अस्सल गृहिणीच्या जीवनांत मोठा धोकाच असतो. तसला धोका सावित्रीच्या जीवनांत उत्पन्न होऊ लागला होता. आपण अरुवतीसारखे आपलं जीवन केलं नाही तर सत्यवानाचे मन घरातून उडून जाणार, हा धोका तिला कळल्याबरोबर तिने आपलं जीवन सत्यवानाच्या या नव्या लहरीप्रमाणे सजविण्याची तयारी केली. तिचं सगळं जीवनच सत्यवानाच्या इच्छेप्रमाणे चालले होतं. सत्यवानाने तिच्यावर सक्ति करण्याचा कधी प्रसंगच ओढवला नाही कारण स्वतःच्या काही इच्छाच नसल्यानं तिला सगळें जीवन सत्यवानाच्या इच्छेतूनच मिळत असे.

परंतु आपल्या जीवनक्रमांत फरक करणे जरूर झाले आहे. हे तिला कळले तरी तो फरक कसा घडवून आणावयाचा हें कळणें तिच्या आटोक्याबाहेर होतं. स्वतःचे ' सावित्री ' रूप पहात जी आरशापुढे उभी राहिली आणि त्या सौभाग्यवती सावित्रीतून " मीसेस सत्यवान " कशी तयार करावयाची "डार्लिंग सावित्री" कशी उत्पन्न करावयाची याची योजना ती मनाशी तयार करित होती.

ज्ञानाचे दलाल

प्रकरण ९ वें.

थोडे तरी इंग्रजी शिकले पाहिजे असा सावित्रीने निश्चय केला. शाळेत जाणे तर शक्यच नव्हते. तेव्हा शाळेत न जाता शिक्षणाचें पुण्य देणाऱ्या सोई ती पाहू लागली. राहणीतहि फरक केला पाहिजे हे तिला सत्यवानाने बजावले होते. आपल्या पत्नीचे बाह्य स्वरूप ताबडतोब बदलवण्याचा सत्यवानानें निश्चय केला होता. त्यानें तिला त्याबाबतीत अगदी आदर्शपाठ द्यावयास सुरवात केली होती.

त्या एका ध्यासाने त्याच्या ठिकाणीं एक प्रकारची विकृतिच उत्पन्न झाली होती. तो आपले दारिद्र्य, आपली नोकरी सर्व कांहीं विसरला. तो दररोज सावित्रीसाठीं कांहीं कांहीं विचित्र वस्तु फॅशन या नावाखाली घेऊन येई. तिला तो निरनिराळ्या प्रकारांनीं सजवून पाही. आणि त्या फॅशनच्या जुलमाखाली सावित्रीचा जीव रडकुडीस आला होता.

दुसरें असे की, कितीहि व कशीहि नटवली, सजवली तरी सावित्रीच्या मूळ ठेवणीत फरक पडेना. आणि मग आपले पत्नीचें आधुनिकीकरण करण्याच्या प्रयत्नात अपयश आल्यानें सत्यवान् जास्तच चिडे. आणि सावित्रीतून अरुधती निघत नाही हे कळल्यावर तो तडक अरुधतीकडे जाऊन बसे. डॉ. वसिष्ठाच्या प्राथिक जीवनाला अरुधती लवकरच कंटाळली व तिने मित्र जमविण्यास सुरवात केली. त्यांत सत्यवान् हा एक होता.

सावित्रीचे प्रामाणिकपणे प्रयत्न चालू होते आणि ती आपल्या भोंवतालचे जग पाहू लागली त्यावेळी पुष्कळ गृहिणी आपल्या 'मालकांच्या' मजीखातर कांहीं तरी शिकण्यासाठी घडपड करीत असतात, हे तिला कळलें. आपल्या पत्नींनीं घराबाहेर पडून कांहीं तरी आधुनिक करावें अशी त्यांची इच्छा असे. पत्नींनीं एकप्रकारें अशा रीतीनें घराबाहेर

काढल्यामुळे कोणी विणकामाच्या वर्गाला जात, तर कोणी हार्मोनियमच्या वर्गाला जात. कोणी हिंदी शिकत तर कोणी शिवण शिकत. कोणी दिलक्यावर गज फिरवावयास सुरुवात केली होती, तर कोणी फिडलच्या तारातून मज्जळ सूर काढण्याची यातायात चालवली होती.

असतुष्ट पतींची ही गरज काही धंदेवाईकानीं लक्षात घेऊन गृहिणीसाठीं वर्ग काढले होते. कोणी ३ रु. त ३ वाद्यांचें शिक्षण देणारे तर कोणी ५ रु. त सर्व ललितकलांचे शिक्षण देण्याची प्रतिज्ञा करून बसलेले. शानाच्या या दलालानीं बेडरपणाने आपल्या दारावरील पाट्यावर मोठमोठ्या अक्षरात बड्या थापा रगविल्या होत्या. काहींनीं तर आपल्या पत्नीला तयार करून एकाच माडींत सकाळ, सध्याकाळ पुरुषांसाठीं व दुपारीं स्त्रियासाठीं स्पेशल क्लासेस काढले होते. काहीं आपल्या वर्गाला विद्यालय म्हणत तर काहीं त्याला आश्रम म्हणत. या संस्थेत दर वर्षी नवीन नावे नोंदवलीं जात. परंतु तरी एकूण संख्या कधी वाढत नसे, कारण फार थोडीं नावे टिकून रहात असत. आपल्या पत्नींमध्ये ललितकलाचा कितपत प्रवेश झाला आहे हें पाहण्यासाठीं त्याचे पति घरीं अधीरतेनें तपास करू लागत आणि त्याची तीव्र निराशा होई. ते चिड्डून पत्नीचा क्लास बदलून टाकीत !

परंतु याच दगळीत काही वर्ग माल चालत असत. त्या वर्गांत दोन तीन वर्गांचें मिश्रण केलेले असे. शिवणकला आणि गायन ; सुतार काम आणि गीता क्लास ; फोटोग्राफी आणि तनुवाद्यवादन, अशा विषयांच्या जोड्या जमवून शिक्षण देणारे वर्ग बरेच टिकाव धरीत. या खाजगी वर्गांनीं शानीं माणसांचा भाव उतरविण्याचा जणू चंग बांधला होता. आहे काय असे विद्यार्जनांत ! आम्ही तें शटपट बघें शकतो, असे ते उत्साह देत.

या कलात्मक शिक्षणांत इळइळू शालेय अभ्यासाचाहि समावेश

होई लागला. २ विषय शिकणारास तबला—वादन—कला मोफत व ३ विषय शिकणारास हार्मोनियमवर ७ पदे बसवून दिली जातील. असा पुस्तकी ज्ञान व उल्लितकलाचाहि संयोग काही शहाण्यांनीं घातला.

आणि दामू मास्तरने तर सर्वांवर तण केली होती. सत्यवानाचा तो शाळा सोबती ! परंतु सत्यवान् भराभर पुढे जाऊन मग थाबला तर दामू मास्तर मध्येच थाबला. आणि शिक्षण पुरे झाले नाही थाबदल खेद न बळगता तो अत्यंत आनंदाने जगत होता. असेल तेथे व मिळेल त्यांत सुखी व्हावयाचें हा दामू मास्तराचा दण होता. त्याना कधी दुःखी, चिंताग्रस्त असे कोणी पाहिले नाही.

एखाद्या नेपोलियन किंवा सीझरसारंगी त्याची धरपड चालू असे. अशा मात्र त्याला कोठेच भेटले नाही. सकटाचा सूर्य नेहमी तोंडावर अकन्याने यशाची सावली नेहमी त्याच्याकडे तोंड फिरवून बसलेली ! परंतु दामूमास्तर कधी मटकन् खाली बसला नाही.

त्याचा स्वभाव हीच त्याची मांडी संपत्ति होती. तां नेहमी म्हणे, “माणसकी हेच आपल भाडवल आहे. आणि हे भाडवल बुडत नाही. याच्यावर इतरांच्या माणसकीच्या रूपाने सारखे व्याज मिळत असते. त्या व्याजावर मी जगत आहे. माझ्या पोटाचा विस्तार बहान असला तरी खोली फार आहे. श्रीमतांचीं पोटे समुद्रासारखी असतात निःगरीबांची खोल आडासारखी असतात. कधी भरावयाचीं नाहीतच, नेहमी रिकामी नि खोल गेलेली ती ! उलट समुद्राला आहे तसे कांहीं ? श्रीमतांचीं पोटे नेहमी तुडुब असतात, इतकेंच नाही तर त्यांना आणखी मेखोवुदीची भरती येत असते.”

एकदा दामू मास्तरांनीं एक जाहिरात वाचली. पोट साफ ठेवण्या-बद्दल त्यांत उपदेश केला होता आणि आरभीं सांगितलें होतें—
“नेपोलियन म्हणत असे की सैन्य पोटावर चालतात.”

दामू मास्तरने त्याच्यावर शकल लढवली. “तसे नाही. गरीब पाठीवर चालतात. ”

“ कसे काय ? ”

“ कारण आणि म्हणून श्रीमत गरीबांच्या पोटावर चालतात ना ? श्रीमतांनी चालून चालून तर गरीबांच्या पोटाला खळगा पडलेला असतो आणि पाऊलवाटेप्रमाणे घड्या पडलेल्या असतात. खरं म्हणजे गरीब श्रीमतांना पोटावर वाहून नेत असतात. श्रीमताना चालता येत नाही. ”

दामूमास्तरने पोटासाठी अनेक व्यवसाय केले. आणि ते सगळे जरी अयशस्वी झाले तरी ते सोडताना तो त्या व्यवसायानिमित्त भेटलेली माणसे नेहमी जोडीत असे. त्यामुळे मागच्या व्यवसायातील माणसे हे त्याचे पुढच्या व्यवसायातील बांधलेले गिऱ्हाईक आणि त्यांचे प्रेम हे भाडवल.

सत्यवान व दामू याची अतिशय मैत्री, तरी भेट मात्र दररोज होत नसे. कारण सत्यवान हा एक बडा ऑफीसर झाला आहे अशी दामूची कल्पना नव्हे खात्रीच होती. आणि आपल्या मित्राची इभ्रत आपल्या दारिद्र्याने कमी होऊ नये अशा समजुतीने सत्यवानास जाहीर रीतीने क्वचित् भेटे. परंतु त्याच्या घरी मात्र नेहमी जाऊन स्वयंपाकघरात गप्पा मारीत बसे. आणि पुष्कळ वेळा तेथेच फराळाच्या मार्गाने दामू मास्तर जेवणाचे काम उरकून टाकी आणि मग घरी आल्यावर आपल्या अर्धाङ्गीशी त्याचे एकांद तरी भांडण होई. परंतु दामू मास्तरपुढे भांडण म्हणजे पालीपुढे विंचू !

त्याची पत्नि आणि सावित्री मैत्रिणी झाल्या होत्या. दामू मास्तरांची एका एका पराक्रमक्षेत्रांतील कामगिरी सांगणे व ऐकणे ही त्या मैत्रिणींची करमणूक !

सत्यवानाच्या मनांत फॅशनेबल राहणीचे वेड आल्यापासून सावित्री चारा उदासीन दिसत होती.

१. एक दिवस तीं आपले दररोजचे घरकाम करीत होती. आंगणात ती उभी होती. तोच तिचें तेथल्या पोपटाकडे लक्ष गेले आणि तिने घरांत जाऊन भिजलेली डाळ नि पेरूच्या फोडी आणल्या. तें खाद्य हातात पाहिल्या बरोबर पोपट नाचू बागडू लागला. आणि आपले सर्व वाक्सामर्थ्य एकवटून २।४ शब्द वारवार उच्चारू लागला.

सावित्रीस वाटले, “आपणहि या पोपटासारखेच नाही का? जे काय थोड फार ज्ञान आहे, सामर्थ्य आहे ते आपल्या मालकासाठीं स्वर्च करायचाचें नि त्याचा मोबदला—थोडीशी डाळ नि एकादी पेरूची फोड!

—आणि आता माझ्या मालकांची लहर फिरली आहे. त्यावर ते स्तुष्ट नाहीत. पोपटाने सिंहाची गर्जना करावी असे त्यांचे फर्मान आहे. पोपट, पोपट! तू शिकलास का रे इमजी? समजा तुला उद्या अशी अट घातली कीं, तू गरुडासारखा रहात जा आणि सिंहासारखा ओरडत जा. नाही तर—नाहीतर तुला हा पिंजरा एकदम खाली करावा लागेल. तर काय करशील तू ? ”

पोपटाला हे कळले कीं नाही कोणास ठाऊक ! तो सावित्रीच्या तोंडाकडे पडातच राहिला आणि नंतर त्याने आपली चांच गजांतून बाहेर काढली. गज कडकडून चावावयास सुरवात केली.

सावित्री पुढे न बोलताच पिंजऱ्याजवळ उभी राहिली.

इतक्यात तिला हाक ऐकू आली.

“ काऽकू ”

सावित्रीने दचकून पाहिले. शेजारच्या बिन्हाडातील दोन मुलें झाळेला जात होती. त्यांना ‘सावित्री काकू’ फार आवडत.

त्यांचें ते जीवन, तो आनंद पाहून सावित्रीला फार आनंद वाटला.

“ काय ग छबे ? शाळेत कधी जायला लागलीस ? ”

“ यस, फ्यस् ”

“ अग ! इमजी बोलतेस की काय ? ”

“ होय काकू ! मी आता म्युनिसिपालिटीच्या शाळेव नाही की जात ”

“ मग ? मुलांच्या शाळेत जातेस ? ”

“ म्युनिसिपालिटीच्या शाळेत मुल नसतात वायत ? ”

“ अग. मुलांच्या हायस्कूलांत असे म्हटले मी. ”

“ अस्स ! हो हायस्कूलातच. पण एक जमतीचे हायस्कूल आहे हे ”

“ झगजे कसं काय ? तेथे काय अभ्यास शिकवितात की जादू ? ”

“ जादूने अभ्यास शिकवितात काकू, ”

“ वाः ! बरीच आहे तुझी शाळा. मग अकलेची जादुच का ?

“ काकू ! आमच्या शाळेला नावे नको ठेऊच अ ! ”

“ नाव नाही ग ठेवली. काय नाव तुझ्या शाळेचे ! ”

“ सात इयत्ता ”

“ काय-काय ? सात यत्ता ? हे का नाव आहे शाळेचे ? ”

“ अग हो. आपले दामू मास्तर नाहीत का ? ”

“ कोऽण ? दामू भावजी ? ”

“ तुझे असतील भावजी ! आमचे मास्तर आहेत. त्यांनी काढली आहे ही शाळा. ”

“ वाः ! भावोजी मोठे पराक्रमी अ ! पण नाव नाही बाई चांगल ! का तुलाच माहीत नाही कोणाय ठाऊक ?

“ अग हेच नाव आहे. आम्ही त्याला सात यत्तेची शाळाच म्हणतो ”

“ काय काय शिकवितात तेथे ? “ एका वर्षीत सात इयत्ता ”

“ एका वर्षीत सात ? अग बाई ! कशाच्या आहेत तरी इयत्ता त्या ? मग बाकीची सहा वर्षे काय करायचे ? ”

“ गोवऱ्या थापायच्या नि शेण वळायचे ” छवी चटकन तेथून पळाली. भलताच आवाज सावित्रीच्या कागयार आला. तिने हकडे तिकडे पाडिले.

मागे सत्यवान् उभा होता !

तिच्या अगावर काटाच उभा राहिला.

“ कशाला पाहिजेत तुला या उठाठेवी ? म्हणे बाकीच्या वर्षात काय करायच ? ”

“ म्हणजे माहिती विचारू नये वाटत ? आपल्या दामूभावर्जींनीं शाळा काढली आहे म्हणे ! ”

“ आमचा दामू ना ? तो मनात आणल तर युनिव्हर्सिटीसुद्धां काढील ! पण लेकाला पैसे मात्र पट्टेवाल्याइतकेसुद्धां मिळावयाचे नाहीत. ”

“ पण ते करायची तेवढी वणवण करतात. पोटासाठी किती वणवण करावी लागते विचार्यांना ! उगाच काय गरीबाला हिणवावें ? श्रम करूनहि त्यांना पुन्हां पैसेच काय अन्नसुद्धां उसने मागावे लागतें ! घरात कालवण नसल की, त्यांची मुलगी ताक मागायला येते. ”

“ पण आमचा दामू असा हिकमती आहे की, लोकांकडून आण-लेल ताक पाणी घालून दुप्पट करून त्याचें निमपट विकून टाकून पैसे मिळवील ! ”

“ मग त्यांना द्या ना एखादी नोकरी लावून. कालच मला कळल त्याच घरभाड थकल आहे. सासूबाई सांगत होत्या. ”

“ हो का ? ” सत्यवानला एकदम चरका बसल्यासारखे झाले. तो एकदम आईकडे गेला.

“ हो का ग आई ? दामूचें घरभाडे थकले आहे ? ”

“ हो. त्याची मुलगी आली होती गोमूत्र मागायला. ”

“ घरभाडे थकलें म्हणून गोमूत्र ? त्यापेक्षां तुळसीपत्र घेऊन जा कीं म्हणाव मालकाच्या डोक्यावर ठेवायला ! ”

“ अरे तसं नाही. तेव्हां मी तिला सहज विचारल आणि मग तिन खर सांगितल की, आईनें तीन रुपये मागितले आहेत ! ”

सत्यवानाच्या डोळ्याच्या कडा ओलसर झाल्या. माणसाच्या अवि-
श्रांत श्रमाला पोटभर भाकरी इतकालुद्धां मोबदला मिळू नये ?

आणि त्याचवेळीं त्याच्या मनात एक कल्पना आली की, दाम्-
मास्तरांच्या पोट्याची कांहीं तरी सोय आपण करू शकू. आपल्यालाहि
एक प्रयोग करावयाचा आहे.

दामूने सावित्रीला शिकवावे आणि त्याबद्दल आपण त्याला भरपूर
मोबदला द्यावा अशी योजना सत्यवानाने ठरविली. सावित्रीवर ज्या
कायाकल्पाचा प्रयोग करावयाचे त्याने ठरविले होते त्याचे कत्राट
दामूमास्तरकडे द्यावयाचे ठरविल्यावर सत्यवान् सावित्रीस म्हणाला—

“ काय सती सावित्रीबाई झाल का शेण पोतेर ? ”

“ काय मला चिडवता अस अलीकडे ? मी काय शेणपोते-
ऱ्यासाठी इट्ट धरला होता वाटत ? दुसर काही सागा. ते करीन. ”

“ सगळ सांगा. अन् मग करीन. पण मी अमुक करणार आहे
हें कांहीं कधी सांगू नकोस ”

“ मला सवय नाही सागण्याची. ”

“ कां ? नसायला काय झाल ? पण ते कळल पाहिजे ना ? ”

“ सांगू का, काय करावेसे वाटते ते ? ”

“ सांग काय वाटत ? माझे पाय धुवावेसे वाटतात ? तीर्थ
प्यावसे वाटत ? गधफुल वहावीशी वाटतात ? मेवा का काय म्हण-
नात ना याला ? ”

“ हो. सेवाच म्हणतात. पण तुम्हाला कटाळा आला ना त्या
सेवेचा. आतां दुसरी सेवा ? ”

“ कोणची ? कीं कोणाची ? ”

“ काय बोलतां हें ? आणि आपल्या पत्निविषयां ? पतिसमोर ?
आणि तुम्ही स्वतःच ? ”

“ अलीकडचा काळ आहे हा ! काय नियम सागावा त्याचा ?
आतां बायकांनाहि कळूं लागल आहे. ”

“ कीं, आपला पति सोडून दुसऱ्याची सेवा करावी हे ? वाः !
हेंच कळण का ? आणि अस काहीं मला कळत नाही म्हणून तुम्ही
मला नेहमी बोलता होय ? ”

“ भडकलीस ! पुन्हा भडकलीस ! मग साग कीं, काय करावेसे
वाटते ते ? ”

“ दामू मास्तराच्या शाळेत जावेसे वाटते ! ”

“ शाबास ! शाबास ! तो ज्ञानाचा दलाल तुला अर्ध्या
हळकुडात पिवळी करून टाकील. ज्ञानमात्रेचे दोन वळसे दिल्याबरोबर
तू विदुषी होशील ! ”

“ मग सागाल तुम्ही त्याना ? ”

“ हा पहा निघालेच ! ”

“ पण एक अट आहे बर का ? ”

“ काय आता अट घालतेस ? अग, नवऱ्याला, पतिदेवाला अट
घालू लागलीस तू ? बर साग अट. साग ; ”

“ मी त्या लहान मुलीत शिकायला बसणार नाही. मला एकटीला
शिकविल पाहिजे. आणि तुम्ही येतां जाता, काय शिकलीस, किती
शिकलीस अस सतावून सोडायच नाही ! ”

“ अगदी कबूल. नशीब म्हणायच माझ. तुला एवढी अकल
आली. ”

“ आली नाही. येण्यासाठी शिकणार आहे. ”

“ येऊ येऊ द्या ! शिकण्यासाठी येऊ द्या. येण्यासाठी शिका ! मी
दामू मास्तरला आपल्या घरीं बिऱ्हाडच करायला सागतों. आईलाहि
थोडी मदत होईल. कारण सूनवाई आता मॅडम होणार ! ”

प्रो. डी. मास्टर महाविद्यालय, उस्मानाबाद

प्रकरण १० वें.

युक्ति ०८२/४२
५३११

“ काय वहिनी ? आमचे प्रोफेसरसाहेब आहेत का घरी ? ”

“ वाः ! किती थटा करता गरीबाची ? या ना. आहेत. बसलेत मुलं बडवीत नि मडकी घडवोत ? ”

“ हें महाविद्यालय केव्हा सुरू केल त्याने ? ”

“ केव्हां नि काय ? माझ डोक फिंगयची वेळ आली आहे ! ”

“ घरात विद्यालय असून ? जाऊ द्या वहिनी. तो तरी काय कर पार बिचारा! पोटासाठीं कर्तो धडपड ! ”

“ अहो, पण तरी पोटमुद्धा भरत नाही. नुसर्ता धडपडच चालली आहे त्यांची ! ”

“ तेवढे तरी कर्तो ना ? येईल, केव्हा तरी खडकातून पाणी येईल. दुसरा एखादा असता तर वैतागून गेला असता. दाम म्हणूनच टिकाव धरू जाणे. ”

“ आता नाही टिकाव लागत हो ! तीन महिन्यांच भाडे थकत आहे. ”

“ बर. मो पाहतो. काही काळजी करू नका. काही युक्ति घेऊनच आलो आहे मो. ”

“ इतकच नाही. भाड देऊनहि मालक जागा सोडावयास सांगणार आहे. ”

“ का ? घराचा बगला करायचा आहे की काय ? ”

“ नाही बिन्हाडकरांना या यांच्या विद्यालयाची कटकट होते ! ”

“ हें विद्यालयच बद करायचाच ! हीच माझी युक्ति आहे. ”

“ छान् ! मग काय खानावळ काढायची ? ”

“छे ! दामू मास्तर हा मास्तरच राहणार जन्मभर. मास्तरकी हें त्वाचें कवच आहे. अभेद्य आहे ते. त्याला अस्सल मास्तर करणार आहे मी. बर जातो. एकदा विद्यालयाला भेट देतो. माडीची सगळी जागा हल्ली भाड्याने गेली आहे वाटत ? ”

“ नाही ! आम्हीच एक खोली घेतली आहे तेवढीच याच्या विद्यालयासाठी. ”

“ म्हणजे हा दाणदाण आवाज विद्यालयातून येतो का ? ”

“ हो. काही तबला शिकतात ! काही पेटी शिकतात ! काही हावभाव करून कविता म्हणतात तर काही नुसतेच शब्द घोकीत बसतात ! ”

“ एका खोलीत सगळे हे ? किती विद्यार्थी आहेत ? ”

“ ३ लहान व २ मोठे. ”

“ म्हणजे ३॥ स्वाभ्या ! ”

* * * * *

सत्यवान् दामूमास्तराच्या विद्यालयात जाऊन उभा राहिला. त्या वेळीं मास्तराची पाठ दाराकडे होती. एका विद्यार्थ्याचा सुताचा धागा तुटला होता तो ते जुळवून देत होते.

“ ह. आता चाती अशी धर ! चाती म्हणजे भोवरा नाही अ दोन हात सूत काढता येत नाही लेकाना आणि हे म्हणे सुताने स्वराज्य मिळवणार ! त्यापेक्षा सुताने स्वर्गाला जा ! स्वर्गाला जाण्यासाठी दोर म्हणून तुझे हे सूत चांगले उपयोगी पडेल ! ब्राम्हणाचा चोरणा तू ! तुला जानव्याचें सूत काढता येत नाही ! ”

आणि मग मास्तर दुसऱ्या एका विद्यार्थ्याकडे वळले.

“ हं वाच. येते का ती पाटी वाचता ? ”

“ हो मास्तर. ”

“ मास्तर नाही सर ! मास्तर शाळेंत. हे विद्यालय आहे. विद्या-

च्यांतल्या मास्तरला सर म्हणतात. सर हा प्रोफेसर या शब्दाचा शार्ट फॉर्म आहे. म्हणजे काय ? लघुरूप आहे. हं वाच. ”

विद्यार्थी वाचू लागला—

“ प्रो. डी. मास्तर

यांचे

महाविद्यालय ”

“ ह, पुढे. खालचे बारीक आहे. आता जपून वाच ”

“ एका वर्षात कोणच्याही सात इयत्ता इंग्रजी, हिंदी, शिवाय कलितकला, धर्मज्ञान. प्रत्यक्ष शिक्षणपद्धति. ”

“ शाबास ! इ तुझ काय चालले आहे रे ? ”

“ दादरा सर ! ”

“ अजून दादराच ? तुला शकरभय्या व्हायच आहे ना ? आणि अद्याप दादराच ! केव्हा चढून होणार तुझा हा दादर ? ”

“ मास्तर—नाहीं. सर ! ”

“ ह. अस्स. काय म्हणतोस ? शब्द झाले का पाठ ? ”

“ एक शंका आहे सर ! ”

“ शका मग, सध्यां नुसता अभ्यास. परीक्षेच्या आधी आठ दिवस फक्त शंका. ”

“ एक अर्थ पाहिजे सर ”

“ बर विचार. कोणच्या पुस्तकांत वाचलास ? ”

“ वाचला नाही ऐकला ”

“ कोठें ? कोणाच्या तोंडून ? सदर्भासह स्पष्ट कर. ”

“ तुमच्याच ! दादर म्हणजे ! ”

“ दादर—दादर म्हणजे जिना. जिना साधारणतः दाराजबळ असतो म्हणून ? ”

“ दादर ”

“ शाबास. दादर हे एका स्टेशनचेहि नाव आहे. कारण त्या स्टेशनावर जिने फार आहेत. आणखी ? ”

“ पण दारा म्हणजे बायको ना सर ? ”

“ जवळ असणारा म्हणून दादर म्हणजे नवरा—पति—हजबड. ”

“ सर, हा काय म्हणतो पहा ”

“ काय रे, काय म्हणतो ? ”

“ मी नाही सर ! ”

“ सागतो की नाही ? शिक्षकापासून काहीही चोरून ठेऊ नये. शिक्षक हा आपला मित्र असतो. ”

“ म्हणजे शिक्षा करणारा ” एक कारटे हळूच कुजबुजले. पण दामू मास्तरांनी ते ऐकलें.

“ काय ? काय काय म्हणालास ? जुनी कल्पना आहे ती. आता बदलली ती. ”

“ सर, हाच म्हणाला होता की, दादर म्हणजे दामू मास्तर ”

“ अस्स. तुझी नादारी काढून टाकीन ! खबरदार. ”

आणि मिथुकपुत्राला दामू मास्तर ! ‘ भूर्भुवः स्वः— ’ या मंत्राची सथा देणार होते इतक्यात—

“ मे आय् कमईन् सर ” असे सत्यवानेन विचारले.

‘ यस् ’ असें जोरात म्हणत दामू मास्तर खालीच पहात होते आणि नंतर त्यांनी वर पाहिलें—

‘ सत्यवान् ’ समोर पाहून दामू मास्तरांना आपल्या डोळ्याखेरीज सर्व ज्ञानेंद्रियाचा विसर पडला. तो ‘ आ ’ करून पहात राहिला आणि तसाच उभा राहून त्याने सत्यवानाचे दोन्ही हात हातांत घेतले.

“ सत्यवान् ! अरे काय हें सत्यवान् ”

नंतर तो सर्व विद्यार्थ्यांना म्हणाला—“ उभे रहा डोळे मिटा. परमेश्वराची आठवण करा. म्हणा वदे मातरम् ! ”

विद्यार्थी ओरडले “ वदे मातरम् ”

“ नमस्कार ”

“ नमस्ते ” एक विद्यार्थी म्हणाला.

“ शाब्दास. बरोबर आहे. नमस्ते. आतां सुट्टी. ”

“ पण सर— ”

“ पण—बिण काही नाही. सुट्टी म्हणजे सुट्टी ! ”

“ पण आई म्हणेल पळून आलास ” एक विद्यार्थी.

“ आईला म्हणाव सर खोट बोलत नाहीत. ”

दुसरा—“ सर मग शिकून झाल नाही कीं फी— ”

“ फी ? फी चुकेल काय तुझ्या बापाला ? शाळा म्हणजे काय चाण्याचे दुकान आहे का ? शान मोजता येत का ? कोणाला कळतें किती शान मिळाले तें ? चल चालता हो ! चढेल लेकाचे ! मला पैशाची पर्वा नाही. मी शान देण्यासाठी बसलो आहे. तुला काय भीक लागली आहे शाळेत जायला ? जळेल इतका पैसा आहे घरी. ”

“ बाबा म्हणाले सर पुढल्या वर्षी घालायचे मोठ्या शाळेत ”

“ तर—तर—! आणि ही लहान शाळा काय ? दामु मास्तर इथे काय पोर सभाळायला बसला कीं काय ? बर, देशपाडे, आईला म्हणाव मी घरी येतो कालच्या पोथीपुढचे न्यायला आणि श्राद्धाचे आमलणहि पत्करले आहे म्हणून साग. चला तोडे फिरवा. पाठ्या टाका. नाही—नाही ! तोडे फिरवून चालायला लागा. वन्—टू. वन्—टू. लेफ्ट—राइट. डावी—उजवी, डावी—उजवी—! ”

सर्व म्हणजे ७—८च विद्यार्थी निघून गेले.

नंतर दामूमास्तर सत्यवानास म्हणाला—

“ कोणीकडे आलास सत्यवान् ? अलीकडे येत नाहीस तूं ? ”

“ मी आलो नाहीं म्हणून तू हे उपद्रव्याप सुरू केलेस वाटते ? ”

“ काय केले मी ? ”

“ हें काय चाललें आहे ? काय, विद्यालय काय नि प्रो. डी. मास्तर कोण ? ”

“ पांटाचा धदा आहे. ”

“ फसवणूक आहे ही ! शिक्षणाची यद्दा आहे ही. ”

“ म्हणजेच शाळा नाही का ? काय असते रे शाळेत तरी जास्त ? ”

“ तूच सगळे विषय शिकवितोस ? ”

“ हो ! काय हरकत आहे त्याला ? ”

“ शाळेत काय करतात ? वाटेल ते शिकवायला लावतात ? नाही नोकरी सांडायला मागतत ! आणि शेवटी शिकविणाऱ्यावर आहे काय ? ज्ञान पाहिजे कोणाला ? परीक्षा पास पाहिजे, बस, ज्ञान नसले तरी चालेल, आईबापानाहि ज्ञानाची पर्वा नाही, वेळच नाही त्यांना, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत ज्ञानाचा सबंध येतो कोठे सांग की ? ”

“ फारच बैतागलेला दिसतास तू ? ”

“छः ! तुला हे विद्यालय वगैरे पोरकटपणा वाटायला लागला म्हणून बोललो. तुला नोकरी दिली तिचा तुझ्या ज्ञानाशी काय सबंध आहे ? पास व्हायचे—वशिला, नोकरी पाहिजे वशिला, बढती पाहिजे वशिला ! पुस्तके नेमण्यापासून वशिला ! कोणाला कळकळ आहे बाबा ज्ञानाची ? ”

“ पण तू त्या चुकीला उत्तेजन का देतोस ? ”

“ कशाची चूक ? अर ? वाः रे ! गावात पहा, शाळा एकपट तर क्लासेस दसपट, सक्सेस क्लास, एक्झामिनेशन क्लास, न्यू क्लास, कोणी विचारले आहे त्यांना कधी ? आणि अरे, मी एका ठिकाणी मास्तर होतो, चांगले जमले होते माझे, पण हातातल पुस्तक जुने होते म्हणून एक शहाणा काय म्हणाला “ तुम्ही अप-टु-डेट पुस्तकावरून माहिती मिळवावयास पाहिजे. ” असं शहाणे असतात लेकांचे ! अनू हे क्लासेस काय करतात ? तिकडे कोण पाहतो ? खुशाल पैसं भरून— छट् ! सताप होतो नुसता माझा. ज्ञान म्हणजे काय जोगेश्वरीच्या तेंपं मिळणारं दूध

झाल आढे. गिन्हाइक आल की घाल पाणी ! मग आम्ही केल तर का रे बाबा ! कमी पोर आहेत म्हणून ? ”

“ नाही रे ! मी सतापलो नाही तुझ्यावर. माझा विचारण्याचा हेतु असा की— ”

“ यात तरी पोट भरतय का ? ” आतून रुक्मिणी, दामू मास्तराची पत्नी हिने विचारले.

“ हो-हो ! भरतय. नाही भरल तर काय झाल त्यांत ? वेळ तर जातो बरा. नुसते रिकामे बसून वाळण्यापेक्षां कामाने काटक तरी होईन ”

“ किती मिळतात तुला या ध्यात ? ”

“ अरे ! अद्याप रीतिवर्तमान काळ वापरण्याची वेळच आली नाही. मिळतील म्हण. भविष्यकाळ वापर. ”

“ का ? किती दिवस झाले ? ”

“ मला विचारा भावोजी, मी सांगते ”

“ बर, तू साग ”

“ चार महिने झाल. अद्याप घरभाडे सुटत नाही. मी सवाष्णीची आमत्रणें घेते आणि शक्य तोवर मेहुणाचे आमत्रण मिळविण्याचा प्रयत्न करते ! ”

दामू मास्तर चिडून म्हणाले “ अन् श्राद्धाचे, सत्यनारायणाचे पैसे कोण मिळवितो ? अरे कालच मिळालेल्या दोन पावल्या अद्याप कनवटीला आहेत, बघ. ”

“ बर. हे विद्यालय बद करण्याची तयारी आहे का तुम्ही ? ”

“ ओं—बद ! कारे बाबा ? ही काय ग्रँट घेतलेली खाजगी शाळा की काय ? ”

“ भावोजी, मी घेते ती जबाबदारी. तुम्ही पुढे बोला. ”

“ अरेच्या ! आधी कांहीं तरी ठरलेलें दिसतें. तू खाली बसला असशील. हिने तुझा गैरसमज केला असेल ! बर. काय बोलतोस ? साग ना ! ”

“ माझ्या पत्नीला इंग्रजी शिकवायच आहे. ”

“ काय ? बायकोला शिकवतोस तू ? अरे, अगदी माधवराव जेजुरी दिसतोस. काय रे—काय अडल आत्ताच तिला शिकविण्या-वाचून ? ”

“ हौस आहे एक. ”

“ तिची—नाहीं, त्याची की तुझी ? ”

“ दोघाची. ”

“ थापा मारू नकोस. वहिनीना मी काही आजच ओळखीत नाहीं. त्यांना नाही हे चाळे सुचायचे. तुझेच आहे हे. ”

“ बर, माझी हौस का होईना. ”

“ मग मी सांगतो ते ऐक. ”

“ काय ? ‘नाही’ नाहीं ना सांगणार ? ”

“ मी सांगतो ही हौस नाहीं अवदसा आहे ? ”

“ अरे ! विद्यालयाचा प्रोफेसर ना तू ! ”

“ प्रोफेसर असो नाही तर प्रोप्रायटर असो. मी सांगतो तें दामू-मास्टर म्हणून सांगत नाही. दामू, तुझा मित्र म्हणून सांगतो. ”

“ त्यात एवढे भयंकर काय होणार आहे ? ”

“ तें करून दाखविण्याची आपली तयारी नाही. आणि म्हणे इंग्रजी त्यांतल्या त्यात ! का ? मराठीच आटोपल वाटत ? आपण नाहीं शिकवणार ! ”

“ दामू ! तुझा माझ्यावर विश्वास नाही ? ”

“ कशाचा विश्वास ? ”

“ की, माझी बायको करील ते चांगलच करील. सहज जमल तर पहायच. तुझाहि काम होईल. ”

“ पहा बुवा ! मी आपला तुझ्यासाठी. मित्रासाठी—! नाहीं वर वहिनींना वाटायचे की, एवढें दामू भावजी पट्टीचे मास्टर असून आम्हांला काय उपयोग त्याचा ?

“ अस्स. जरा ठिकाणी ये ! बर, तुला विद्यालयात काय मिळते येथे ? ”

“ मिळते ? कोणाचा बाप आणून देतो का ? मी मिळवतो. घाम गाळून मिळवतो.

“ बर, मिळवतो ! किती मिळवतोस ? ”

“ तुला काय पचाईत त्याची ? तुझी भीति वाटते बाबा ! ”

“ कशाची ? फटकन् उपकार करून ठेवायचास ! ”

“ उपकार नाही. किती द्यावयाचे ? ”

“ काही वाटत नाहीं कांरे तुम्हाला विचारायला ? काय मित्र आहांत की कोण आहांत ? मित्राच्या पत्नीला चार अक्षर शिकवायची. म्हणे किती द्यावयाचे नि किती द्यावयाचे ! मग त्या शिकवणी-व्यूरोत जा कीं ! ”

“ कोणचा शिकवणी-व्यूरो ? ”

“ वा ! इथ वाढपी-मडळ, आचारी-मडळ आहे. तसच एक शिकवणी-मडळही आहे. तेथे मिळतात मास्तर, शिक्षक, टपूटर, कपॅनियन, गार्ड-काय वाटेल ते. आमच्यात कांही चार दोन सद्गुण तरी राहूं द्या कीं ?

“ मित्रापासूनहि पैसे घेऊन चार दोन टिकल्यामाठी उगाच कमी-पणा कशाला आणतां आमच्या सद्वर्तनाला ? ”

“ मी तुला पधरा रुपये द्यावयाचे ठरविलें आहे. तू काही समज त्यांत ! ”

“ काय ? काय ? पधरा ? खर बोलतोस हें सत्यवान् ? ”

“ अर्थात् ! तुझी थट्टा करीन मी कधीं अशा बाबतींत ? ”

“ अरे, मी चोरी केली तरी पधरा एकदम मिळावयाचे नाहीत. खरच सत्यवान्. जन्मभर तुझी सेवा करीन. मी इंग्रजीच काय वाटेल ते शिकवीन वहिनीना. खरच तूं पधरा रुपये कां देतोस मला कळत नाही. ”

“ म्हणजे ? ”

“ पधरा देण्याइतके हे काम महत्त्वाचें आहे का रे ? मग लोक लेकाचे आम्हाला चवल्या पावल्यावर का बोलावतात ! आणि तेहि देत नाहीत वेळेवर. माझ्या लहानशा शाळेतसुद्धा फी-बाकीचे सदर आहे. ”

“ कारण मी तुझी योग्यता ओळखतो. ”

“ अर्थात् ! योग्यतेशिवाय मी एक पैसासुद्धा घेणार नाही. तुला सिद्ध करून दाखविन. मग पैसे घेईन. आम्हाला काय वाटत नाही योग्यता दाखवावी असे ? पण पहातो कोण ? तपासतो कोण ? मी या मुलांना जे शिकवतो ते काय माझ्या मनाला बोचत नाही ? मला ठाऊक आहे. ही बदमाशी आहे हा व्यापार आहे. हें शिक्षण नाही. एक वर्षात सात इयत्ता म्हणे ! इयत्ता काय आठ्यापाठ्या आहेत ! आम्हाला काय आमची वर्षे आणि इयत्ता आठवत नाहीत ? पण शेवटी झालो बेरड. मनाशीं ठरवले. आता प्रोफेसर होऊन दाखवतो. विद्यालय चालवतो. बनतात लोक बनवले की ! कोणी मला विचारलें नाहीं, तू प्रोफेसर केव्हा झालास याला विद्यालय कां म्हणतोस ? मन खात असतें मला आणि मी मोठमोठ्याने ओरडून मनाला गप्प बसवतो. पण तू सोडवलेस या पापातून. तुझ्या पै नू पैचे चीज झालें असे मी पटवीन तुला. ”

“ ठीक आहे. मला नको पटविण्याचे श्रम घेऊस. आणखी कांहीं अटी आहेत. ”

“ अरे, कशाच्या आल्यात अटी ! चला, घाला कुलूप विद्यालयाला. तू काय अटी घालतोस ? आज्ञा म्हण आज्ञा. ”

“ तुम्हीं घरी येऊन राहिलें पाहिजे. आणि तू फक्त सावित्रीस शिकवले पाहिजेस. दुसरे कांहीं धंदे करावयाचे नाहींत. ”

“ ठीक आहे. शिकवणी सपेपर्यंत आम्हांला मेहूण सांगितलेंच असे का म्हणेनास. चला. या विद्यालयाच्या पाटीमागेंच नोटीस लावतो कीं, विद्यालयाला सुट्टी आहे. अंटिल् फर्दर नोटीस ”

“ पण मालक नोटीस देतील ना आधीं ” रुक्मिणी धीर करून म्हणाली.

“ हो ! ती एक अडचण आहे. सत्यवान्, तीन रुपये अँडव्हान्स दे. महिना पुरा झाल्यावर कापून घे. ”

“ आणि वाणी ? ”

“ हो. अरे त्यापेक्षा असेंच कर ना ! पधराच्या पधरा दे. दुसऱ्या महिन्याचा पगार दोन महिन्याच्या शेवटी दे. मग तर झाल ? कारण त्याच अस आहे. आम्हीं येथें राहतो. म्हणून देणेदार थाबलेत. आम्हीं निघालों की, ते जमा होतील. सगळ्यांना चीत करतो. जा ग वाण्याला बोलाव. बिल घेऊन ये ह्मणाव आणि पावतीपुस्तकसुद्धा. तीन वाजायच्या आंत नाही आलास तर एक छदाम मिळणार नाही ह्मणाव. आणि मालकालाही निरोप साग. मालक नसला तर मालकीण, नाही तर मोलकरीण ! लवकर चला म्हणावे. आम्हाला कामे आहेत. विद्यालय बंद करायच आहे. शिकवणीच काम आहे. पधरा रुपये किंमतीच काम आहे. थट्टा नाही. वहिनींना शिकवायच आहे. चला. बोला; वदे मातरम् ! खड्ड, आण खड्ड. नोटीस लिहायची आहे.”

नवयुगाला सुरवात

प्रकरण ११ वें

दामू मास्तरची शिकवणी ही सावित्रीच्या जीवनांत त्या नवयुगाची सुरवात होती. सावित्री कशासाठी शिकत आहे, तिला किती मर्यादा गाढावयाची आहे, वगैरे दामू मास्तरना काही माहिती नव्हते. सावित्रीला तर त्याची कल्पनाच नव्हती- सत्यवानानेहि त्याचा कधी विचार केला नाही. काही तरी फरक करावयाचा, जोरात काही तरी नवे करावयास सुरवात करावयाची असे वाटून त्याने एकदम दामूमास्तरचे 'मेहुण' घरी आणून ठेवले. वास्तविक पत्नीच्या शिक्षणासाठी एवढा खर्च करण त्याला परवडणे शक्य नव्हते. दामूभण्णाला त्याने आपल्या वाङ्मयात जागा घेऊन दिली. त्यावेळी त्याला दिसून आले की, त्याच्या नि आपल्या ससारात फारसे अंतर नाही आणि एका दृष्टीने फारच अंतर आहे असेहि त्यास कळत होते.

त्याच्या व दामूमास्तरांच्या समाधानात किती तरी अंतर होत ! दामूभण्णाच्या मनात कोणच्याहि आधुनिकत्वाची यत्किंचितही तळमळ नव्हती. पोटापुरते मिळविणें एवढेच त्याचे ध्येय होते. कित्येक माणसाचा पोटाचा प्रश्न इतका कठीण असतो की, त्यांना आपल्या मनाचा पूर्ण विसर पडतो नि फक्त पोटाच्या खळगीचीच स्मृति राहते. शक्य असेल तोपर्यंत ते सद्गुणाची सगत टिकवितात. पोटासाठी आपण आपल्या सत्प्रवृत्तींना मुक्क नव्हे अशी त्यांची तीव्र इच्छा असते. परंतु शेवटी पोटामुळे सद्गुणाचे लाड चालत नाहीत आणि इळूइळू ते जगांत 'बनत' जातात. दामूमास्तर हा त्या पथाला जात होता; परंतु सत्यवानाच्या घरची शिकवणी मिळाल्याने त्याचे मन फार संतुष्ट झालें. त्याला कशाचीहि हाव नव्हती. रुक्मिणी म्हणजे त्याच्याच जीवनाची एक पुरवणी होती.

दामू मास्तर सत्यवानाच्या घरातच राहू लागल्यानंतर त्याला त्याच्या जीवनाचे इतके दिवस अज्ञात असलेले कप्पे दिसले आणि अरुंधती-विषयीची त्याची ओढ त्याच्या लक्षात आल्यावर त्याला धक्काच बसला. सावित्रीची त्याला कीव आली ! एकप्रकारे हे वेश्येसारखे जीवन आहे असेहि त्यास चिडून वाटे.

वेश्या तरी दुसरे काय करतात ? त्या अनेकांच्या मनाप्रमाणे आपल्या जीवनाची रगसफेती करीत असतात आणि सावित्री फक्त एकाच माणसाच्या मर्जीप्रमाणे नाचत होती. फार काय हे जीवन, हे पारतन्त्र्य वेश्यापेक्षाही हिणकस आहे. कारण वेश्यांना आपल्या व्यवसायात, इच्छास्वातन्त्र्य असते. त्यांना आर्थिकस्वातंत्र्याचा मोबदला तरी मिळतो. परंतु तेहि ज्यांना मिळत नाही, किबहुना त्याची ज्यांना गरज नाही त्याच्यावरसुद्धा त्या जीवनाची साक्ति व्हावी हे तर फारच केविलवाणे जीवन झाले आणि त्याबद्दल जबाबदार असलेले सत्यवान ! त्याच्या जीवनाला माणसाचे लेबल लावले आहे म्हणूनच केवळ त्यांना माणूस म्हणावयाचे !

सावित्री व अरुंधती यांच्यांत सत्यवानास कव्हात ठेवण्याची एक प्रकारे शर्यत सुरू झाली. सत्यवानास अरुंधतीच्या सहवासात जो आनंद मिळतो तो सावित्रीस देता आला पाहिजे. सावित्रीलाही याची जाणीव झाली होती. आपली सेवा, भक्ति, एकनिष्ठा ही सर्व मातीमोल ठरून केवळ नटवेपणाचीच कसोटी आपल्या जीवनास लागण्याची वेळ यावी त्यापेक्षां सत्यवानास मोकळे करावे व आपणाहि मोकळे व्हावे असे तिला वाटे.

ती मास्तरांजवळ इंग्रजी शिकू लागली. आणि शिकतां शिकतां तिच्या मनांत एकच विचार घोळत असें कीं, सत्यवानास पाहिजे तें इंग्रजी हेच कां ? एवढें शिकून तरी ते सतुष्ट होतील का ? कॅट म्हणजे सांजर नि डोंग म्हणजे कुत्रा हे दामूमास्तर तिला धोकावयास सांगत आणि ती मध्येच काही प्रश्न विचारो—

“अण्णा, पण नवरा—बायकोतल्या सभाषणांत कॅट नि डॉग, कुत्रा नि मांजर हे शब्द कशाला येतात ?”

“अहो, पण ते इंग्रजी पुस्तकांत दिलेले आहेत ना ?”

“मला काय करायचे पुस्तकाशी ? मला त्यांना आवडेल तें व तितकेच इंग्रजी शिकावयाचे आहे.”

“पण ते एकदम कसे येईल ?”

“का ? मग किती दिवस लागतील ?”

“तसे काहीं फार दिवस नाहीं लागणार. पण थोडे तरी लागतीलच. अहो, सात हजार मैल दूर असलेल्या देशांतील भाषा आहे वी ! इतक्या लाबून ते इंग्रजी येणार म्हणजे थोडा वेळ लागायचाच.”

“तसे नाहीं. मी तुम्हाला सांगते. आम्ही इतक्या दिवस मराठींत एकमेकाशी बोलत होतो ना, तेच आता इंग्रजींत बोलावयाचे आहे. तसे ते माझ्याशी फार बोलतही नाहीत. पण जे काय थोडे बोलणें चालणे होणार ते इंग्रजीत व्हावे अशी त्यांची हौस आहे. तेवढ्या त्या बोलण्याचे इंग्रजी मला शिकवा.”

“पहातों. यालाच डायरेक्ट मेथड म्हणतात.”

“काहींहि म्हणा त्याला ! मला फक्त घरांतच आणि तेंहि त्यांच्याशी इंग्रजी बोलायचे आहे. तेवढे शिकवा. येईल ना मला तेवढें ?”

“हो. का नाहीं येणार ?”

“तुमच्या ‘हो’ ला तरी काय आधार आहे ?”

“मी स्वतः ! मी आणणारा असल्यावर काय येणार नाही ?”

“हो. बाकी तुम्ही १ वर्षांत ७ इयत्ता शिकविणारे शिक्षक आहांत !”

सावित्रीची खरोखरच दामू मास्तरांच्या कर्तृत्वावर श्रद्धा होती. तिला त्यांच्या महाविद्यालयाचें अतरंग मुळींच माहीत नव्हते. अशा विद्यालयांत जाहीर केलेल्या अतिम मर्यादेपर्यंत कोणीच रहात नाही. येणारे मुळांतच बेताबाताची हौस असलेले असतात. ते मध्येच कटाळतात आणि सोडून देतात. त्यामुळे विद्यालयाच्या अध्यापनाची कधीच

कसोटी लागत नाही. गळोगल्लीं शानाच्या, 'विविध शानाच्या' स्पेशल-सोई आहेत. प्रत्येकजण काही तरी जाहीर प्रतिशा करून बसलेला आहे. परंतु पुन्हां समाजांत किंवा त्या गांवांतसुद्धा विद्वत्तेची कांहीं वाढ होत नाही.

सावित्रीच्याहि इंग्रजीच्या शानात काही वाढ होत नव्हती. दामू-मास्तर जीव तोडून शिकवीत परंतु सावित्रीवर त्याचा कांहींहि परिणाम होत नव्हता.

वहिर्नीना अस्सल इंग्रजी बोलता आले पाहिजे या हेतूने तो एक एक उच्चार त्याच्या तोडीं बसविण्याची पराकाष्ठा करी. येथे जीभ लावा, तेथे टाळ लावा, असे त्याचे मार्गदर्शन चाले. परंतु सावित्री अगदी रडकुडीला येई.

परंतु दामू मास्तरच्याहि डोक्यात कोणी तरी ते वेड शिरवले होते कीं, नुसते इंग्रजी समजण्यात काहीं विशेष नाही. ते थोडे कमी समजले तरी हरकत नाही. पण साहेबासारखे बोलतां मात्र आले पाहिजे. या अट्टाहासाच्या पायीं एकादा र-ट्-फ, बरोबर (?) उच्चारण्यास शिकविण्यात कालव्यय होतच असतो. शिक्षणाच्या हेतूत विसर्गति होते. कारण परकीय मनुष्य, परकीय भाषा, तींतील शानभाडार कळण्यासाठीं शिकतो. ती ज्याची मातृभाषा आहे त्याच्यासारखा बोलण्याचा हट्ट ही 'फॅशन' झाली. मातृभाषेच्या उच्चाराची पद्धति ही काहीं सिद्धांतमय सवयी व सोय याच्यावर अवलंबून असते. हे विसरून दुसऱ्याची मातृभाषा उच्चारात आत्मसात् करण्याचे वेड हे उघडउघड अनैसर्गिक आहे. परंतु प्रत्येक व्यवहाराप्रमाणे शिक्षणशास्त्रातहि कांही रूढि आहेत. त्यांतील ही ' र ट् फ ' इत्यादि उच्चाराच्या अट्टाहासाची रूढि आहे. साधारणपणे अशी समजूत आहे कीं, जो फार थोड्याना समजतो तो ग्रंथ ! तसेंच इंग्रजीच्या बाबतीत अशी एक समजूत आहे कीं, इतरांस सहजी न समजणारे असे जे इंग्रजी बोलणें ते सफाईदार साहेबी बोलणें.

सफाईदार इंग्रजी बोलण्याची ही तालीम सावित्री येतां जातां करीत होती.

घरात कांहीं विलक्षण वातावरण उत्पन्न झाले होते. सत्यवानाची आई तर थकच झाली होती. कारण आपल्या जीवितातील नवयुगास सुरवात करताना आईला जुमानावयाचें नाहीं येथपासूनच सत्यवानाने सुरवात केली होती. पुनः सावित्रीचे तें वेड ! ती काम करता करता शब्द घोकावयाची, उच्चार घोकावयाची आणि हातात सापडेल त्या साधनानें अक्षरे गिरवीत बसावयाची. सत्यवान हा सगळा खेळ पहात होता. सावित्रीचे हे हाल पाहून रुक्मिणीला मात्र फीव येत होती तिची ! सावित्रीच्या भोवती हा जाच का मुरू झाला आहे हे तिला कळना ! झोपेतसुद्धा सावित्री ए. ए. बी. बी. करावयाची. आणि सत्यवान जागा होऊन तिच्याकडे पहात मनात म्हणावयाचा.—

“ छे ! काय येणार आहे हिला ? या जन्मी हिची मुळाक्षरे झालीं तरी मिळवली. इंग्रजी शिकलेली बायको पाहिजे अमेळ तर ती बायको होण्यापूर्वी इंग्रजी शिकलेली पाहिजे. ! ”

असे विचार मनात आले कीं, सत्यवानास शेवटी स्वतःचंच हसू येत असे ! तो शेवटी स्वतःलाच समजावून सांगे—

काय विटबना आहे ही माझ्या जीवनाची ? ससाराचे लोढगे गळ्यात अडकावून मी पळणार तरी किती ? मी तरी काय करावं ? हे सगळे अगदी डोळ्यासमोर नकोमे होते. काय पत्नि ? काय ममार ! माझ्या हाताने केले मी सगळे हे ! खरच मीच नाही का याला जबाबदार ?

आणि शेवटी तो जागतिक विषमतेपर्यंत विचारानी मजल मारी आणि अरुधती व वसिष्ठ हेहि विषमतेचंच एक उदाहरण आहे असे म्हणत, त्याला एखाद्या वेळीं आराम खुर्चीवर बसल्याबसल्याच झोप लागे.

अशा स्थितीत सावित्री जागी झाली की, ती चटकन् उठून सत्यवानाच्या अगावर हकूच शाल घाली. आपण तेथे खाली झोपून जाई-

सत्यवानास हें दृश्य एखाद्या वेळीं दिसे ! ‘ हिला हे सेवेचें तंत्र मात्र बरोबर जमलें आहे ! ’ असे त्याला वाटे. त्याला सहचारिणीची भूक होती आणि मिळाली होती ती आदर्श ‘ सेविका ’ होती.

फॅशन नि शिक्षण

प्रकरण १२ वें.

“ दमले मी दामूअण्णा ! नाही येणार मला इंग्रजी ? ” एक दिवस सावित्री कटाळून म्हणाली.

दामूमास्तरच्या डोळ्याला पाणीच आले; तरी तो सावित्रीचे सात्वन करण्यासाठी म्हणाला—

“ येईल. वहिनी येईल ! मी सत्यवानाजवळ प्रतिज्ञा केली आहे. ”

“ खोटी ठरणार आहे ती प्रतिज्ञा ! किती माझा उपहास करतात ते ? मी त्यांना कोणीकडून म्हणाले असे झाले आहे मला. ”

“ इंग्रजी येत नाही म्हणून उपहास ? ”

“ हो. म्हणून तर ! इंग्रजी येणे हा गुण आहे का हो ? ”

“ म्हणजे काय ? फारच अवघड प्रश्न पडला हा. ”

“ म्हणजे अस—खर बोलण हा गुण आहे ना ? ”

“ हो. अस म्हणतात ! ”

“ म्हणतात तें खर आहे. ”

“ बर पुढे ? ”

“ म्हणजे तो गुण माणसात पाहिजेना ? नसला तर ते व्यग आहे. तसे आहे का इंग्रजीचे ? ज्याला इंग्रजी येत नाही. तो काय नालायक ? ”

“ तसे ज्याला वाटते तो असेल नालायक ! मी सागु का त्याला तोंडावर ? ”

“ नको. काय होणार आहे सागून ? ”

“ सांगा ना ! काय सांगायचें आहे ? हे पहा माझे तोंड ! ” सत्यवान् आंत येत खेकसला.

“ हो. हो. मी सांगतों. तुला वहिनींना फॅशनेबल करायचे आहे. ना ? ”

“ फॅशनेबल नाहीं सुशिक्षित ! ”

“ हो. हो ! सगळें माहीत आहे मला. सुशिक्षितहि पाहिलेले नि फॅशनेबलहि पाहिलेत मी. काय तुझी कल्पना आहे सुशिक्षिताबद्दल ? ”

“ तूच का विचारतोस हे ? ”

“ हो. मी सुशिक्षित नाहीं का ? ”

“ म्हणूनच तुझ्या विचारांच्याचे आश्चर्य वाटते. तुला तर माहीत आहे. ”

“ समजा एखाद्याला इंग्रजी येत नसले तर तो— ”

“ सुशिक्षित नाहीं. झाल ? मी त्याला सुशिक्षित म्हणणार नाही. बर, चालू द्या तुमच. मी जेवायला येणार नाही हे सागायला आले उभ्या उभ्या ! ”

“ पण आता कुठे चाललास ? ”

“ फिरायला. ही सुशिक्षिताची फिरण्याची वेळ, दामू मास्तर ! ”

सत्यवान् पाहता पाहता निघून गेला. सावित्री ही मुलाखत नुसती ऐकत होती. सत्यवानाकडे डोळे बर करून पहाण्याचे सुद्धा तिला धैर्य नव्हते. इंग्रजी शिकण्याच्या आपल्या विनतीला मान देऊन उपहासाचे एक हत्यार सत्यवानाने हातीं घेतले आहे हे तिला आतां समजले.

अरुघतीशीं बरोबरी करण्याबद्दलचे हे प्रायश्चित्त आहे असे आतां सावित्रीस पटू लागले होते.

दामू मास्तर चिडून म्हणाला—“ गाढवा ! घरच्या लक्ष्मीला लाथाडून बाहेरच्या गावभवानीची पूजा करतोस ? तुला बायकोला फिरायला घेऊन जायची लाज वाटते ? ठीक आहे. वहिनी, सत्यवानास घरीं परत आणीन अगदीं तनमनासह घरी परत आणीन तरच नांवाचा दामू मास्तर. पण मी सांगेन तस वागायच ह ! आहे, ना कबूल ? ”

सावित्री डोळे पूर्णपणे उघडून त्याच्याकडे नुसती पहात होती. दामूमास्तर ही व्यक्ति तिला विभूतिसारखी वाटू लागली ! किती उदार

मन ! किती स्वच्छ अतःकरण ! भगिनीप्रेमाचे एक मूर्तिमंत सोज्वल स्वरूप आपल्या पुढे उभे राहिले आहे असे सावित्रीला वाटले.

सावित्री कांहीं क्षणाने बोलू लागली,—“अण्णा, तुम्ही कधी साहेबाचे ससार पाहिले आहेत का हो ? ”

“ हो. अहो, सगळी दुनिया पाहून बसलो आहे मी ! ”

“ त्यांच्या बायका कशा वागतात ? ”

“ कशाच्या बायका त्या ! नुसत्या बाया ! तुमच्या नखाची सर येणार नाही त्यांना. त्यांना ना घर ना दार ! ”

“ त्या आपल्या पतीला काय म्हणतात हो ? ”

“ काही म्हणत नाहीत ”

“ वाः ! अस कस होईल ? ”

“ अहो ! जिथे नवऱ्याला काही विचारायच नाही तेथे म्हणण्याचा प्रश्नच येतो कुठे ? ”

“ आम्ही जस म्हणतो ‘ इकडून ’ ‘ तिकडून ’ ‘इकडून येण झालं’ तस इग्रजीत काय म्हणतात ? चार बायकांचे मी पाहिले त्या ‘ इकडून ’ ‘ तिकडून ’ करतात. मीही करायला लागले. पण यांना सतापायला तेवढच कारण ! म्हणे तू माझ नावच टाकलस ! आता इग्रजीत काय म्हणतात ते सांगा. मी इग्रजीत म्हणेन. ”

दामू मास्तराला मोठा प्रश्न पडला. कोणच्याहि पुस्तकात नव्हत ते ! मराठी भाषेचा मोठेपणा सिद्ध होण्याची वेळ आली होती. मनातल्या मनात त्याने पुकळ आठवून पाहिले. आणि क्षणोक्षणी त्याला पटत गेलें कीं, भाषेचे काही विशेष असतात कीं, जे दुसऱ्या कोणच्याहि भाषेला घेतां येत नाहीत. प्रत्येक भाषेचे ते अलंकार आहेत. पण हे सावित्रीला सांगावे कसे ?

इग्रजीत याला शब्द नाही हे म्हणणें तिला पटणें शक्य नव्हतें. उलट तिला असें वाटावयाचें कीं, अण्णाचे इग्रजी कच्चे आहे.

शेवटीं दामूमास्तरातला मास्तर जाग्रूत झाला. आणि त्याने भाषेच्या सौंदर्याची काहीहि दयामाया न करता—

“ इकडून येण झाल ” याचे “ कर्मिंग हॅपन्ड फ्रॉम देथर ” असें भाषांतर ठोकून दिले.

सावित्री ते घोक्र लागली ! दामू मास्तरला आनंद झाला. परंतु त्याचे मन त्याला खाऊ लागले कीं, आपण आपले अज्ञान लपविण्यासाठी या प्राजल ‘विद्यार्थिनी’ ची फसवणूक केली. तो अद्याप पक्का शिक्षक झाला नव्हता. विद्यार्थ्यांच्या मनात थोडासा आदर कमी झाला तरी हरकत नाही. परंतु आदर कमी होईल या भीतीने काही धाडकनू ठोकून देण्याची त्याला पक्की सवय झाली नव्हती. त्यामुळे त्याने वेळ मारून नेली. मागाडून त्याच्या मनाला रुखरुख लागली. तोच एखादा पक्का बनलेला अमता तर—?

बनलेला शिक्षक अडचणीना जुमानीत नाही. विद्यार्थ्यांच्या शकाकुशकाना दाद देत नाही. आपले अज्ञान लपविण्याची, आपले अर्धवट ज्ञान न दाखविता विद्यार्थ्यांवर वर्जन मागण्यासाठी शिक्षकाच्या ध्यातहि कांही गुरुकित्या असतात. वर्षभर आळशी असलेले शिक्षक शेवटी विद्यार्थ्यांना परीक्षेचे प्रश्न सागून टाकून मोकळे होतात ! विद्यार्थ्यांचेहि काम झाले, परीक्षेचा निकालहि उत्तम लागला. पुन्हा नोकरीहि कायम राहिली ! कमी दगदगात नोकरीची शाश्वती ! असे शिक्षक वर्गाबाहेर व असे विद्यार्थी परीक्षेनंतर नामशेष होतात ! बहुतेक विद्यार्थी पास होण्यासाठी अभ्यास करतात आणि त्यापेक्षा जास्त बुद्धिवैभव असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षकाकडून फार थोडी मदत होते ! याचे कारण शिक्षकाच्या व्यवसायाचे वैशिष्ट्य ‘ भाकर-तुकडा ’ मिळविण्याच्या मारामारीत शिक्षक रहात नाही.

शिक्षणसंस्थांना कारखाने म्हणजे हें सुद्धा पुष्कळ स्तुतिपर वर्णन झालें ! कारण कारखानदार पैशासाठी कां होईना गिऱ्हाईकांचा सतोष हें ब्रीद पाळतात. येथें तो प्रश्नच नाही. येथें गिऱ्हाईकच गरजू असते.

जितके विद्यार्थी दरवर्षी शिक्षणक्रमाच्या शेवटच्या परीक्षेतून सुटतात त्यापेक्षा किती तरी परीने भावी विद्यार्थी जन्माला येतात ! जननसंख्या सारखी वाढते. त्यामुळे शिक्षणाच्या प्राथमिक दाराची खूप गर्दी होते. त्या मानाने पुढचे लोक सरकत नाहीत. आणि मग नव्या नव्या शिक्षण संस्था निघतात. तरी विद्यार्थी शिष्टक राहतात. नापास झालेले बाजूला ओघळतात आणि मग त्यांना गोळा करून आपले पोट भरणारे खाजगी कारभारी महाविद्यालये उघडून बसतात. वाटेवरच्या खाणावळी-सारखे असते या 'क्लासेस' नामक संस्थांचे !

पुढे चालू लागण्यापुरते बळ येईल एवढेच सत्त्व त्या वाटसरांना मिळते. पैसे मात्र भरपूर द्यावे लागतात ! तसेच विद्यार्जनाच्या वाटेवर दमलेले, थाबलेले विद्यार्थी 'छा-छू' करून, फूकर मारून, तयार करून एकदां पुन्हा वाटेला लावणे एवढेच यांचे काम !

त्या कामाचा दर्जा तो काय असणार ? दामूमास्तरलाच कोणी विचारले असते तर त्याने काही एक न बोलता त्याच्या विद्यालयास भेट देण्यासाठी फक्त बोलाविले असते !

सावित्रीला इंग्रजी शिकवण्यात वेळ घालविण्यापेक्षा तिला आधुनिक राहणी शिकवली तर सत्यवानाचे मन घराकडे खेचता येईल असा मास्तरांनी अदाज केला आणि त्यांनी त्या दृष्टीने हालचाल करावयास सुरवात केली.

“सुशिक्षित म्हणजे फॅशनेबल” असे त्याने सत्यवानला जे सांगितले होतें तें खरेच आहे अशी त्याची खात्री होती. तेव्हा सावित्रीला फॅशनेबल केली पाहिजे; तरच ती अरुधती पुढे टिकाव धरणार ! सत्यवानला घराकडे खेचून आणावयाचे असे सगळ्यांनी ठरविले व प्रत्येकांने आपापल्या परीने चळवळ करावयास सुरवात केली.

ज्यांच्या घरांतल्या सावित्रीस असे कोणीहि दामूअण्णा नसतात त्यांचे या परिस्थितीत किती भयंकर हाल होतात ?

दामूमास्तर एका मित्राबरोबर या विषयावर एक दिवस बोलत बसला होता. तो मित्र म्हणाला—

“ सत्यवान् सारखा शहाणा माणूस—”

“ हे काय शहाणपणच लक्षण झाले ? ”

“ हो तर ! शहाणा म्हणजे सुशिक्षित—शिकलेला—म्हणून तर त्याची नि अरुधतीची ओळख. ”

“ अस्स. अरुधतीच्या यजमानास काय म्हणणार ? ”

“ तो वसिष्ठ ! तोहि शहाणाच. ”

“ साधा शहाणा की दीड शहाणा ? ”

“ काय करणार तो तरी? पत्नीला नटणे, मुरडणें, हसणे, खिदळणें हे जीवन आवडत आणि पतीला ग्रथ—अध्ययन. याखेरीज कांहीं सुचत नाही. अशा स्थितीत पतीने पत्नीला तरी कोणच्या तोडानें सांगावे ? ”

“ सांगावे लागते का हे ? ती बया शिकलेली आहे ना ? ”

“ हे तिच्याइतकंच इतरानाहि माहीत आहे. समजा, वसिष्ठ तिला काहीं सांगू लागला की, हे चागले नि वाईट आणि तिने तें जुमानले नाहीतर—काय करणार ? शहाण्याला शब्दाचा मार आणि मूर्खाला चाबकाचा मार. परंतु जे शहाणे शब्दानाहि दाद देत नाहीत ते जगात अजिंक्य आहेत. ”

“ मला अस नाही वाटत. लोक शहाण्यांना सांगायला भितात. अरुधतीला चार लोकात कोणी तोडावर सांगितले की, बया, स्वतः ससार करावयाचा नसला तर नको करूस. पण दुसऱ्याच्या ससारावर कां निखारे ठेवतेस ? ”

“ ती म्हणेल की, ज्याने त्याने आपापले ससार साभाळावेत. मी कांही कोणाला ससार सोडून येण्याच्या ‘ अर्जेंट ’ तारा पाठविल्या नाहीत. ! ”

“ मग त्या ससारभ्रष्टानाहि सागावें. त्याचाहि सामाजिक व्यवहाराच्या माणसाचा कांहीं जमाव असतोच कीं नाहीं ? ”

“ पण ते सगळे सारखेच असतात. सुशिक्षित माणसाचे अनाचार सगळ्यांना कळले तरी कोणी त्यांना बोलू शकत नाहीं. ”

“ जाऊ या. आपल्याला काय करायचें, अशा वृत्तीचीं माणसे शिकलेल्यात फार आहेत. सामाजिक जाहीर निंदा, जाहीर निषेध हे फार मोठे हत्यार आहे. तें सुशिक्षितांच्या जगांत इतर हत्याराप्रमाणेंच बोथट झाले आहे. त्यामुळे कांहींहि केले तरी ते करणाऱ्याच्या इभतीला त्यामुळे धक्का बसत नाहीं. पण माझी खात्री आहे कीं, हेच सुशिक्षित अपकीर्तीला फार घाबरतात. रस्त्यांतल्या चार पोरानीं तोंडावर याचा निषेध केला तरी याना शल्यें बोचल्याचे दुःख होईल. सामाजिक निषेधा-पेक्षाहि वैयक्तिक निषेध उघडउघड करणें हें सुशिक्षिताच्या बाबतींत फार मोठें हत्यार आहे. ”

दामूअण्णा शेवटी म्हणाले, “पाहू—तोहि प्रयोग प्रसंग पडल्यास करून पाहू. मी करतो तें. अगदीं रस्त्यांत ओरडून सागेन. “ हा सत्यवान् आपल्या पत्नीला लाथाडून एका विवाहित स्त्रीच्या उल्लूपणास साथ देत राहिला आहे. ”

“ शाबास ! असा एक माणूस असला तरी कुजबुजणाऱ्या शेकडो माणसांचें तो काम करील. ”

“ मी करीन. मास्तर आहे मी. जगाला धडे देणें हें माझें काम आहे. आणि जग ही व्यवहारशानाची शाळा आहे ना ? चांगले फटके मारून शिकवतो एकेकाला. ”

“ बस ! आपल्याला ही ‘ डायरेक्ट मेथड ’ पसत आहे. ”

“ ही माझी बहीण आहे ! ”

प्रकरण १३ वें

अरुंधतीच्या घरीं आता एक लहानसा अड्डा तयार झाला होता. त्यांत मारुतिराव व सत्यवान् हे दोघे त्या सस्थेचे तहाइयात सभासद झाले होते. त्यांतही सत्यवान् हा खरा निष्ठावत (?) सभासद होता. कुजबुजणाऱ्या जगांत सत्यवानाबद्दल बरीच मोठ्याने कुजबुज चालू होती.

डॉ. वसिष्ठ यांना या गोष्टीची जाणीव होती. परंतु त्यांनी अरुंधती-बद्दलच्या आपल्या भावना मनातून काढून टाकल्या होत्या. ते दोघे एकत्र रहात होते. परंतु त्याचे सबंध दोन बिऱ्हाडकरासारखे होते. त्यांतहि ज्यांचे कडाक्याचे भाडण झालेले आहे अशा बिऱ्हाडकरासारखे!

त्यांनी अरुंधतीचा कर्धा निषेधहि केला नाहीं. परंतु त्यांच्या मनांत सदैव जळणारे ते एक दुःख होते. ते त्यांनी कधी बोलून दाखवले नाहीं; कधी व्यक्तहि केले नाहीं.

ते विवाहाचा सामाजिक व्यवहार पाळीत म्हणजे सभासदमेल्नास बरोबर जाणयेणे वगैरे. आणि पुढेपुढे तेहि त्यांनी सोडून दिले. लोक येत जात, चहापाणी करीत. गप्पा गोष्टींना रंग चढे. डॉ. वशिष्ठ त्यावेळीं आपल्या तिसऱ्या मजल्यावरच्या खोलींत शांत मनाने लेखन-वाचन करीत.

कॉलेजातहि त्याचे वागणे असेच असे. आपल्या विद्यार्थींत, सहकाऱ्यांत सगळे माहीत झाले आहे, हे माहीत असूनहि ते कधी दचकले नाहींत. ते समजत, हा माझा पराभव नाहीं. हा अरुंधतीचा पराभव आहे. तिला आपल्या जीवनाच्या शारीरिक डबक्यांतून बाहेर येतां आले नाहीं.

त्या डबक्यांत सत्यवान् किड्यासारखा जगत होता. त्यांचा बराच

वेळ अरुधतीकडे जाई. त्याला अतिशय आश्चर्य वाटे की, अरुधती आपल्याविषयी इतका आपलेपणा का दाखवते. खरोखरच तिचे आपल्यावर प्रेम होते का ? अरुधतीविषयी मोह बाळगता बाळगता तो तिची कीवीह करू लागला होता.

“ काय करणार बिचारी ! नवरा हा असा रूक्ष अरसिक मिळाला, घटस्फोट केला तर लोक म्हणावयाचे वसिष्ठच चागला आहे. पण या बयेलाला हे मोती लाभलें नाही. सुशिक्षितांचे असे कित्येक विवाह घटस्फोटाचे दार ठोठावीत आहेत. परंतु बाहेर सामाजिक इभ्रतीचा पाहारा पाहून ते घाबरतात आणि गप्प बसतात. ”

अरुधतीला वाटे, “ बरा एक मूर्ख मिळाला आहे ! शिकलंला आहे, तेव्हा बोला-चालायलाहि शोभेसा आहे. मला पाहिल्यापासून अगदी झपाटला आहे. एखादे वेळी नोकरी सोडून माझ्या पायाशी धरणे घेऊन बसला नाही म्हणजे मिळवली ! त्याची सौभाग्यवती माझ्या नांवाने खडे फोडीत असेल. हे असतुष्ट विवाहित संगत-सोबत करावयास बरे असतात. विवाहाचे शिरस्त्राण घालून हे समाजात निर्धास्तपणे वावरू शकतात. अविवाहितानी अशी भलत्या ठिकाणी ये-जा करणे लोकांना खपणार नाही, पण याना जणू काय परवाना आहे. ”

मारुतिराव यांत ग्वरा धूर्त होता. त्याला अरुधतीचा सहवास पाहिजे होता; परंतु तो स्वतःची ऐट कोणच्याहि तऱ्हेने कमी न करता. तो सत्यवानावर नेहमी चिडे. अरुधतीवरहि त्याबद्दल सतापे—

“ हा कारकून का तुमच्या घरात सारखा घोटाळतो ? ”

“ तो माझा मित्र आहे !—”

“ मित्र असू द्या हो. पण त्याला मग जरा डागडुजी करून या दिवाणखान्यात शोभेल असा करा की ! तो येथे बसला की, अगदी कुळा-पांगळा होऊन बसतो. ”

“ अशीच माणसें बरी असतात. पण तुम्हाला त्याच्याबद्दल एवढा रक्ता येण्याचे कारण ? ”

“ माझ्या शेजारी त्याने बसावे, माझ्या बरोबर त्याने चहा घ्यावा. बगैरे गोष्टीत कमीपणा वाटतो. त्यापेक्षा मी येणे बद करीन ”

अरुघतीच्या अगदीं तोडावर आले होते की या ‘ झेड् ’ ला विचारवें कीं “ तुम्ही येणे सुरुच का केलेत आधीं ? तुम्हाला कोणी आग्रह केला ? ”

परतु तसे ती म्हणू शकली नाहीं.

ती म्हणू शकणार नाही याची मारुतिरावालांही खात्री होती. कारण तेंच—सामाजिक इभ्रत !

आपला विवाह जुळवून देणारा आहे हा. आपण याला एक प्रकारचे आश्चर्य दिले आहे कीं, मी विद्वानाची ‘ पत्नि ’ होऊ शकते हे सिद्ध करून दाखवीन. आपलें वैवाहिक जीवन यास ठाऊक आहे. तेव्हा आपण याला जपलेच पाहिजे या भीतीनें अरुघती मारुतिरावाला कधीं मनाई करू शकली नाही.

मारुतिरावाचे वागणे मोठे रुबाबदार असं. तो कित्येक वेळा सरळ हो. वसिष्ठाच्याकडे जाई आणि आपल्या विविध चळवळींतील समाज-निरीक्षणावर गप्पागोष्टी करीत बसे व शेवटीं अरुघतीची भेटहि न घेतां निघून जाई !

अरुघतीला मारुतिरावाच्या या बेपर्वाईची विलक्षण भीति वाटत होती आणि तो आपल्यावर हुकमत गाजवतो याची तिला फार चीड येई. परतु त्याला विरोध कसा करणार ? त्याची तोहमत कमी करण्यासाठीं तिनें सत्यवानास हाताशीं धरले होतें.

सत्यवान् अरुघतीच्या घरीं एखाद्या गळ्यासारखा राबत होता ! तो स्वतःचें देहमान विसरला होता. त्याच्यांतील स्वाभिमानाची जाणीव शून्यून पडली होती. त्याची पत्नि—त्याची आई—त्याचे मिल त्याच्यासाठीं इळइळत होते. परतु कोणाचें काहीं सांगणें त्याच्या मनापर्यंत पोहोंचतच

नव्हेंतें. एखाद्या अनावर विचाराच्या लहरीनें मनुष्य वेडा झाला की, त्याला कांहीं समजावणे जसे अशक्य होते, तसें सत्यवानाच्या बाबतीत झालें होतें.

दामूअण्णाची योजना तयार झाली होती. एक दिवस सत्यवान आपल्या घरांतून बाहेर पडत होता. इतक्यांत दामूअण्णानी त्याला थांबविले.

“ अरे, सत्यवान् जरा थांब. आम्हालाहि बाहेर थांबावे आहे. ”
सत्यवान्ला थांबणे भाग होते.

जरा वेळाने दामूअण्णा खाली आला. रस्त्यांत सत्यवानाजवळ येऊन पोहोचला आणि तेथून त्याने हाक मारली, “ बहिनी, चला लवकर उशीर होतो ! ”

सत्यवान् सर्दच झाला

“ तिचे काय काम आहे. ? ”

“ मला काय माहीत ? त्याच म्हणाल्या त्याच्या बराबर फिरावल्या बायचे आहे. मी म्हटले, मीहि येतो. ”

“ फिरायला ? वा : ! मी कामाला निघालो आहे. ”

“ आपल्याला काहीं माहीत नाही ! ”

सावित्री अगदी ‘फॅशन’ ने नटून बाहेर पडली. रुक्मिणी तिला घीर देत होती.

“ घाबरूं नका. धिटार्ईने बोला ”

“ मी मनाचा निश्चयच केला आहे. सोक्षमोक्ष होईल. एकदांचा. चार लोकांसमक्ष त्यांना एकदां सांगू द्या कीं, ही माझी बायको नाही, मग मी आहे नि माझे जीवन आहे. ”

सावित्री बाहेर आली. तिच्या मुद्रेवर करारीपणाचे निश्चयाचें तेज दिसत होतें. सत्यवान् तिच्याकडे कुद्ध नजरेनें पाहूं लागला. तिने आपली नजर रेंसभरही चळू दिली नाही.

सावित्रीतून कांहीं निराळेच सौंदर्य प्रगट होत होते. 'फॅशन' चा प्रभाव तिच्या रूपावर दिसत होता. सत्यवान्च्या विकृत दृष्टीला तर ती आपली पत्निच आहे याचा विसरच पडला!

“तू कशाला येतेस ?

“तुमच्या बरोबर !

“मला कामाला जावयाचे आहे. ”

“म्मा मी असले तर काम होणार नाही ! सौभाग्यवतीचा सहवास हा तर शुभशकुन आहे. ”

“तुला दाम् फिरायला घेऊन जाईल !

“तुम्ही असताना मी कशाला जाऊ त्याच्याबरोबर ? ”

सत्यवानाचा नुसता जळफळाट होत होता. परंतु भर रस्त्यावर फजीला धक्के मारून बाजूस लोटण्याइतका तो निर्लज्ज नव्हता, हे दाम्-मास्तरना माहीत होते आणि त्याच गोष्टीवर त्याचा सगळा भर होता.

एक अपूर्व योगायोग म्हणजे सत्यवान्-सावित्री रस्त्याने चालू लागली.

सावित्रीच्या अप-टु-डट पोषाखपद्धतीकडे ओळखीचे लोक पहात होते. सत्यवान्, सावित्रीचा जमेल तितका उपमर्द नि उपहास करीतच होता.

सावित्रीनेहि ठरवले हांत कीं, आपण आपल्या सेवच्या तपश्चर्येचें फळ आज तपासलेच पाहिजे.

“नीट चला कीं ! ”

दाम् मास्तरने उत्तर दिले. “अरे ! वहिनींचा पहिलाच दिवस आहे हा. ”

“आण तिला सांगितला होता कोणी हा खटाटोप ? ”

“आपणच महाराज ! मला तू यासाठीच घरी बोलावलेस ना ? ”

“माझी फजीति करायला ? ”

“का ! फजीती काय झाली त्यांत ? ” सावित्री म्हणाली.

“ लोक हसतात बघ आपल्याला पाहून ! ”

“ पण मी पूर्वीसारखी रहात होते, त्यावेळीहि लोक हसत होतेच ! ”

“ लोकांना या कारभारात मताधिकार दिला कोणी ? तू त्याच्या नादीं लागलास ! लोक काहीं म्हणतहि नव्हते आणि आता म्हणत नाहीतहि ” दामू मास्तर म्हणाले.

“ दामू तू फितूर झालेला दिसतोस ! ”

“ फितूर ? तुझ्या पत्नीची बाजू तुझ्यापुढे माडतो हीहि फितुरीच का ? तू घरची लक्ष्मी सोडून गावगंगांच्या मागे भटकतोस याबद्दल तुझें अभिनदन केले म्हणजे मग ती मैत्री होईल होय ? ”

“ माझे आई ! आता रस्त्यात कशाला येथे ? घर आहे का ! ”

“ घर आहे पण तू कोठे आहेस घरात ? ”

“ कां ? मी घर सोडले नाही काहीं ! माझी गृहलक्ष्मी आहे ना घरांत ” सत्यवान् सावित्रीकडे पाहतात म्हणाला.

“ हो. पण ती गृहलक्ष्मी तुला रस्त्यात आणून दाखवावी लागली. सत्यवान्, माफ कर मी बोलल्याबद्दल, मी तुझ्या मानाने फार कमी शिकलंला आहे. परंतु माझे मन मला स्वस्थ बसू देत नाही. ”

“ अरे झाल आहे काय अस ? मी फक्त हिला जरा आधुनिक जगांत आणतो आहे एवढच. माझ्या बरोबरीचीं चार मित्रमंडळी घरी येतात. त्यांच्यांत मिसळीत लागते. तेव्हां हिला काहीं माहिती असायला नको कां ? ”

“ मी कोंठें नाही म्हणतो ! वहिनींनीहि तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें बागायला सुरवात केली नाही कां ? काय हाल होतात त्यांचें तें स्पेलिंग धोक्तां धोक्तां ? वास्तविक त्यांना काय करायचें हे करून ? तुझ्या घरी काय मुंबईच्या गव्हर्नरचा मुकाम आहे की, तुझ्या घरांत बायका-माणसांनासुद्धां इंग्रजी आले पाहिजे ? अरे, त्यांना गव्हर्नर चहा-पाटील

नि खाना खायला बोलावतो त्यांना सहीसुद्धा करतां येत नसते; मग तुझेच कोण असे मित्र आहेत की ज्यांचे मराठीशी हाडवैर आहे ? ”

“अण्णा, उद्या मी डॉ. वशिष्ठ आणि अरुधती यांना चहालाय बोलवणार आहे. मोठी पार्टीच देणार आहे. त्यावेळी ही काय स्वयंपाक घरात बसून राहणार ? ”

“वाः ! काय म्हणून स्वयंपाक घरात बसतील बहिनी ? ”

“मग काय, आडवा पदर ग्योऊन, पेडाची वेणी घालून, रुपया-एवढे गंध लावून खुर्चीवर माडी घालून वाती वळत बसणार ? ”

“तस कशाला ? अगदी मिसेस अरुधती वशिष्ठ याच्यासारख्या शेजारी बसतील ना ? ”

“ते मुळात असावे लागते ! ते शिकवून येत नाहीं. ”

“पण जे येत नसते, येणार नाहीं त्याच्याबद्दल तुझा तरी एवढा अट्टहास कशाला ? ” दामूअण्णा म्हणाले.

यावर सत्यवानूने काहीं उत्तर दिले नाहीं; तो नतर बोललाच नाहीं. दामू मास्तर काही वेळाने परत फिरले आणि सत्यवानू व सावित्री एकमेकाना दबकत गस्त्याने चालत राहिलीं !

सत्यवानास अरुधतीकडे जावयाचे होते; परंतु सावित्री बरोबर असल्याने त्याचा नाइलाज झाला. कोठे जावयाचें, किती फिरत रहावयाचे हें त्याला कळेना. आणि सावित्रीला तर तो विचार करण्याची जरूरच नव्हती.

रस्त्यात एक ओळखीचे गृहस्थ भेटले. ते सत्यवानास नमस्कार करून पाहात राहिले सावित्रीकडे !

सत्यवानाने त्या गृहस्थाचें आश्चर्य नजरेत ओळखलें. तो चटकन् म्हणाला—

“माझी बहीण आली आहे गावाहून. तिला जरा कांही खरेदी करावयाचे आहे म्हणून—”

“अस्स ! ”

त्या अस्सचा अर्थ काय होता कोणास ठाऊक ? सत्यवानास कव्हून चुकलें कीं, आपली थाप बरोबर बसली नाही.

सावित्री सत्यवानास म्हणाली—

“काय भलतच सांगितलत हे ! ”

“मग काय सांगू? माझी बायको म्हणून जिला ओळखतात तिचे रूप लोकाना चागले माहीत आहे. ”

“ मग लोकांना बहीण हे खर वाटत का ? ”

“ मला काय करायच त्याच्याशी ?

“ मला तुम्हीं शिडकारून का टाकता ? ” सावित्री गडकुडीस आली होती.

“ शिडकारून ? बरोबर फिरवतो आहे की ! ”

“ बहीण म्हणून ! पत्नि म्हणायला—”

“ लाज वाटते मला, किती हिडीस दिसतेस नू या पोघाखात ? ”

“ तुम्हींच घालायला सांगितलेत ना ? ”

“ पण सवय होण्यापूर्वी तू बाहेर कशाला पडलीस ? आणि पुन्हां माझ्याबरोबर ? घरात राहून माझी वेअब्रु करतेस ती पुरे कीं ! ”

सावित्रीची घरांत असती तर ती घळघळा रडू लागली असती. जोरानें आलेला अश्रूचा प्रवाह तिने मोठ्या कष्टाने टाबून धरला.

बराच वेळ कोणीहि कांहीं बोलले नाही.

“ चलायच परत ? ” सावित्री म्हणाली.

“ झाली कां फिरायची हौस ? पुरी करून घ्या एकदा. अनायासे योग आला आहे. ”

सावित्री व सत्यवान् घराकडे परत वळले. घर जवळ आल्याबरोबर सत्यवान् सावित्रीला म्हणाला—

“ जाशील ना आतां सुरक्षित ? ”

“ तुम्हीं ? ”

“ मी काय तुला फिरवून आणण्यासाठीं बाहेर पडलों झेतों ?

श्रीमतांचीं मुलें किंवा कुत्रीं फिरवून आणणारी गडीमाणसे असतात, न्यांपैकीं वाटलों काय मी तुला ?

“ सावित्री मुकाट्याने घरीं आली. तिला ब्रह्मांड आठवले ! घरीं आल्याबरोबर रुक्मिणी तिच्याकडे धावतच गेली.

तिला पाहिल्याबरोबर सावित्रीने तिच्या गळ्यांत मिठी मारली. त्या अगदी बहिणीसारख्या एकमेकीशीं वागत असत.

“ काय झाल सावित्री ? ”

“ काहींही होत नाही. होण शक्य नाही. ” झाल ते चुकत नाहीं. माझी माझी खात्री झाली.

“ काही बोलले का तुम्हाला ते ? ”

“ माझ्याशी बोलू नकोस असे स्पष्ट सांगितले नाहीं, एवढेंच ! ”

“ तू भाडली नाहीस ना त्याच्याशीं ? ”

“ मी ? तुला शक्य वाटत का रुक्मिणी हे ? मला वाटत हाच माझा दोष असावा, एखाद्यावेळीं अस मनात येत—” सावित्रीला पुन्हा हुदका आला.

काय ? काय ? सावित्री काही वेडवाकड— ”

“ काही वेडवाकड नाही. अगदीं सरळ त्यांना विचारावसं वाटत कीं, तुमच्या पत्नीवर प्रेम करणारा एखादा—! नको, मला सहनसुद्धा होत नाहीं ते. ! ”

“ त्याच विवाहापूर्वी प्रेम होत का अरुधतीवर ? ”

“ मला काय करायचय ? हे विवाह करणारांनीं पाहावयास नको का ? आणि हें कोणावर प्रेम करतात—एका विवाहित पत्नीवर ! ती-सुद्धा माझ्यासारखीच आहे. रुक्मिणी ! माझी नि त्या अरुधतीची भेट होईल कां ग कधी ? ”

“ काय करणार आहेस भेट घेऊन ? ”

“ मी तिला सांगेन सार. तिला कल्पना नसेल कीं, तिच्या छांदिष्टपणानें माझ्यासारख्या एका बापडीच्या ससाराच मातेरें होतें

आहे. माझी खात्री आहे, तिला ग्वातीने माझी दया येईल. स्त्री आहे ना ती ? ”

“ पण शिकलेली आहे. एम्. ए. आहे असे ऐकते ! ”

“ आणखी शिकली तरी शिक्षणाबरोबर ती काय पुरुष होत जाईल ? शिक्षणाने पुरुषातला पुरुषीपणा कमी होत नाही. मम बायकाचा तरी स्वभाव कसा बदलेल ? ”

“ मला समजत नाही बाई काही ! पण ऐकते तें सांगितले. पण तुझ्या भेटण्याचा चागला परिणाम होईलसे मला वाटत नाही ! ”

“ वाईट नाही होणार ? ”

“ वाईटही होईल कदाचित्. सत्यवानास कळले तर जास्तच चिडेल ! ”

“ चिडू देत, मला मारतील ना ? ठीक आहे. ते सुखाने घरी न येतां चिडून आले तरी हरकत नाही. पण बाहेर गेल्यामुळे त्याची जी बदनामी चालू असेल, ती तर थाबेल ! ”

“ बायकोला मारणे हा चागला लैकिक आहे वाटत ? ”

“ बायको सोडून ‘ घराबाहेर ’ हिडण्यापेक्षां पुष्कळच चागला आहे. ”

“ धन्य आहे तुमच्या पुढ ! ”

“ अस तुला वाटत, कारण तू स्त्री आहेस. पुरुषाच्या जगात मी बावळटच ठरले ना ? ”

“ पण आतां कोण बावळट म्हणेल तुला ? आता तू शिकू लागलीस. फिरायला जाण्यापूर्वी तू किती चागली दिसत होतीस. नखरा आणि सौंदर्य यांतला फरक मला त्या वेळीं कळला ! ”

“ त्या नव्या सौंदर्याची सजावट मी त्यांच्यासाठीच केली ना ? पण बायकोला नटण्यामुरडण्याच्या नादीं लावून ते आपल्या ‘ नादां ’ व गुंग झालेत. कोणासाठी मी ही यातायात करतें आहे ?

“ येईल, यालाही फळ येईल. देव कांहीं सोंपला नाही ! ”

घरांतला नंदादीप

प्रकरण १४ वें.

सत्यवानाच्या घरी मोठी गडबड चालली होती. सध्याकाळीं अरुधती आपल्या पतोसह फराळाम येणार होती. काही मित्रही येणार होते.

सकाळपासून सत्यवान् सावित्रीचा ढळ करीत होता. अशी उभी राहू नकोस. फिदी फिदी हसू नकोस. खुर्च्या पाडून इतकी गांगशील की मटकन् सतरजीवरच बसशील. टेबलावरून घाम घेताना अंगावर साड्ढू नकोस—“एक ना दोन !”

पण शेवटीं सावित्रीने करावयाचे ते केलेच.

सर्व मडळी आली होती. सावित्री तेथे आल्याबरोबर दाम् मास्तर उठून म्हणाला—

“ या मिसस सत्यवान् ” !

“ नमस्कार. सर्व ओरडले ! ”

आणि अगदीं नेहमीच्या गवयीप्रमाणे सावित्रीने सर्वांना वाकून नमस्कार केला !

तेथे दुसरे कोणी नसते तर सत्यवानाने सावित्रीला तेथल्या तेथे—

परतु दुसरे कोणी नसते तर सावित्रीने नमस्कारहि केला नसता.

डॉ. वसिष्ठ व सावित्री या दोघांची सर्व मेजवानीभर थट्टा चाललो होती.

डॉ. साहेब तेथे आले तों थेट भितीत असलेल्या पुस्तकाच्या कपाटाजवळ गेले.

अरुधतीने ते पाहिल्याबरोबर ती तिकडे ताडताड गेली आणि त्यांच्या हातांतले पुस्तक हिसकावून घेऊन त्यांना जागेवर नेऊन बसविले.

सत्यवान् सावित्रीवर सारखी नजर ठेवीत होता आणि तो डोळे फाडून पाहात असल्याने सावित्री जास्तच चुकत होती.

डॉ. वशिष्टांनी त्या बाष्कळाच्या थट्टेकडे लक्षच दिले नाही. आपल्या बत्तीने पाळलेले हे सगळे गुलाम आहेत एवढेच त्यांनी ओळखले.

सावित्रीने मात्र मडळीची खूप करमणूक केली. सत्यवानाखेरीज बाकी सर्वजण त्या थट्टेत भाग घेत होते. सत्यवान् क्षणोक्षणी सतापून लाल होत होता.

दामू मास्तर सावित्रीला साभाळून घेण्याची पराकाष्ठा करीत होता. परंतु बाकीच्या माणसांच्या इरसालपणापुढे सावित्रीचा किती बचाव होणार ?

शेवटी सत्यवानाला आपल्या गृहलक्ष्मीचे हाल पाहवेनात म्हणून तो काही तरी निमित्त काढून अरुधतीजवळ जाऊन बोलत बसला.

इतर मडळी खात होती. डॉ. वशिष्ट वाचीतवाचीत बोलत होते. सत्यवान् खाण्याचे निमित्त करून अरुधतीशी बोलण्यासाठी धरपडत होता. आणि अरुधती झेड्. मारुतिरावाला बोलतांबोलतां अडवून नामोहरम करण्याचा प्रयत्न करीत होती.

इतक्यांत टोले वाजले.

डॉ. वशिष्ट एकदम म्हणाले—“ काय सत्यवान् ! झाल ना सगळ यथासांग ! ”

“ चालल आहे अजून, अद्याप झाल नाही ! ”

“ तुम्हांला घाई आहे कां ? ” अरुधतीने रोखून विचारलें.

“ हो. मला गेले पाहिजे. ”

“ मग सत्यवान् ! ” त्यांना परवानगी द्या ना. अरुधतीचे हे शब्द ऐकून सर्व थक् झाले.

“ माझ्या परवानगीसाठी वशिल्याची जरूर नाही. तुमचे चालू द्या. मी जाते. ”

अरुधती गप्प बसली. तिला हा अपमान सहन झाला नाही.

डॉ. वाशिष्ठ निघून गेले. कोणालाही वाईट वाटले नाही त्याबद्दल. याचे दामूमास्तराना फार आश्चर्य वाटलं.

रुक्मिणी आतून हे पाहात होती. सत्यवानाची आईही दाराभाड होती.

रुक्मिणी म्हणाली, “ पाहिलत आई ! आपल्या नवऱ्याची चार लोकांत जी इतकी शोभा करते ती घरी काय करीत असेल ? ”

“ माझा पोरीच्या ससाराच वाटोळ केल सटवीन ! काय करू ? आपली पोर आपल्या ताब्यात नाहीत. इतराना बोलून काय उपयोग ? ”

सावित्रीन उखाणा घ्यावा अशी मडळीची लहर लागली.

आणि तिने मडळीच्या व विशेषतः अरुधतीच्या आग्रहाखातर उखाणा घेतला. पण तिचा जास्तच उपहास झाला. सत्यवानास आता हे सहन होईना.

त्याने हाताने खूण करून सावित्रीस जावयास सांगितले आणि सावित्री उठून जाऊ लागली.

जातांजातां सर्वजण म्हणाले “ गुड इव्हिनिंग मिसेस सत्यवान् ! ”

दामूमास्तराला वाटले, आपण उठावे आणि सावित्रीच्याऐवजी उत्तर द्यावे. सावित्री चुकणार हे ठरलेले होते. तिला वाटले लोक सत्यवानास म्हणतात.

ती काही न बोलता निघून गेली.

मडळीही काहीं वेळाने उठली.

अरुधती एकीकडे आहे असे पाहून सत्यवान् तिला एक फूल द्यावयास गेला.

परंतु तेथे झेड्. मारुतिराव तिच्याशी बोलत उभे आहेत; हे पाहिल्यावर तो आश्चर्याने थक्क झाला. मारुतिरावचा त्याला सताप आला. परंतु तरी तो हसत हसत तेथे गेला.

मारुतिराव बाजूस सरकल्यावर सत्यवान् फूल पुढे करीत हळूच म्हणाला—

“ माफ करा अ ! तिला बाहेर बोलावले नसत तर बर झाले असत ! ”

“ का ? त्यानी काय पाप केल ? घरातल्या समारंभाच्या वेळीं बायकोला बदी करणार ? ” अरुधतीने उत्तर दिले.

सत्यवानाने या उत्तराची कधीच अपेक्षा केली नव्हती. तो गप्पच बसला.

अरुधतीने त्याच्या हातातले फल घेऊन त्याचा वास घेतला. हातांत खेळवले आणि दाराशी जाताजाता सत्यवानाच्या कोंटाला लावून दिले !

मारुतिराव हे पहात होता. सत्यवान् सगळा राग विसरला आणि त्या फुलाच्या पाकळ्या कुरवाळू लागला.

सर्वजण गेल्यावरही सत्यवान् त्या फुलाशीच खेळत बसला.

सावित्री तेथे आली. तिला पाहिल्याबरोबर त्याचे डोळे लाल झाले. तो एकदम तिच्या अगावर ओरडला, “ चल ! ”

सावित्री इतकी भेदरली की एक किंचाळी मारून ती बेशुद्धच पडली.

सत्यवान् तिच्या निश्चिंत देहाकडे पाहातपाहात तंथून निघून गेला !

त्याची आई पुढे धावत आली व त्याला म्हणाली “ कुठे चाललास ? बायको समोर बेशुद्ध पडलेली दिसत नाही तुला ? ”

“ होय ना ? तिच्या डोक्यावर पाणी ओतायला घेऊन येतो. म्हणे कुठे चाललास ? वाटेला तेथे ! ”

“ सत्यवान् ! तुला का ही अवदसा आठवते आहे ? घर घर करीत जगात हजारो निराश्रित रस्त्यावर मरत पडतात. आणि तूं मरल्या घरातून जातोस ? तुला तुझ्या पायाशी पडलेले सुख नि समाधान दिसत नाही ? ”

“ मी पायाशी पडलेले सुख उचलण्यासाठी वाकावयास तयार नाही.

ठीक आहे. पुष्कळ वाट पाहिली इतक्या दिवस. मला सांपडली आहे वाट यांतून बाहेर पडण्याची सुटण्याची. आई, सत्यवान् सुटला आतां ! ”

“ सत्यवान् ! तू परत येईपर्यंत या घराचीं दारे उघडीं राहतील. माझे डोळे मिटतील पण दारे उघडीं राहतील. कोठे ठेचाळलास आणि विव्हाळून ‘ आई ’ म्हणून हाक मारलीस तर लक्ष्यात ठेव तुझी आई या उबऱ्यावर प्राण जाईपर्यंत तुझी वाट पाहात स्विकून बसली आहे ” पण सत्यवान् थाबला नाही ! आईच्या प्रेमाचा नंदादीप त्याला दिसला नाही.

घराकडे

प्रकरण १५ वें

सत्यवान् घरून निघाला तो थेट अरुधतीच्या घरी आला. त्या वेळीं डॉ. वशिष्ठ आणि अरुधती याचे कडाक्याचे भाडण चाललें होतें. "

" मला दिल्लीला गेलेच पाहिजे, आणि मी जाणार ? "

" मग लग्न कशाला केलत ? "

" तुला राखण करण्यासाठी ग्वात्रीन नाही. "

इतक्यांत सत्यवान् तेथे आला. तो डॉक्टराना म्हणाला—

" डॉक्टर, ऐका ना पत्निच एखाद्या वेळी तरी. "

" ओ हो. तुम्ही सांगतां होय ? पण माझ्या इच्छेचा प्रश्न आहे ह. तेथें कोणी सांगायची जरूर नाही नि कोणी ऐकावयाचेंहि नाही. "

" सत्यवान् जाऊ द्या त्याना ? "

" मी कोठे आडवतो आहे. "

" ह तुमच सामान तयार आहे. गणू मोटार घेऊन ये जा. त्याची गाडी चुकेल. "

" तुम्हीच त्याना घालवता ? " सत्यवान् हळूच (सावित्रीला) म्हणाला.

डॉ. वशिष्ठ जाता जाता सत्यवानाकडे पाहात म्हणाले " येतो ह. पाहात राहा घराकडे मधून मधून " " जरूर. काहीं काळजी करू नका "

डॉ. वशिष्ठ गेल्याबरोबर अरुधती सत्यवानाकडे वळून म्हणाली.

" तुम्ही त्याना सांगता, काही काळजी करू नका ? "

" हो. मग काय सांगू ? "

" त्यांना काळजी आहे कोठें ? "

" पण आम्हांला आहे ना ? "

“ कोणाची ? माझी ! कोण तुमची मी ! आणि तुम्ही कशासाठी माझी काळजी करता ? ”

सत्यवानाला वाटले ही थट्टा आहे. पण थट्टा नसली तर—पण ती थट्टाच होती.

अरुधती लगेच सत्यवानाचा हात हातात घेऊन त्याला दिवाण-खान्यात ओढित आणीत म्हणाली.

“ बसा. सत्यवान ! डॉक्टर येईपर्यंत तुम्ही ब्रह्म नि मी माया ”

सत्यवानाला हे ऐकून सुखाची गुगी येते आहेसे वाटू लागले. हातीं आलेलं सुख बेकायदेशीर असले तरी ते उपभोगण्याची ऐट त्याच्यात नव्हती. अरुधतीचा सहवास हे सुख त्याला अवजड झाले आणि त्याच्या भाराखाली तो लुळा पागळा होऊन पडला होता.

डॉ. वशिष्टाच्या गैरहजेरीत सत्यवानाचा मुक्काम जवळ जवळ नेहमी अरुधतीकडेच होता. डॉक्टर वशिष्ट ही व्यक्ती येथे कधी आलीच नाही असे त्या घरावरून एखाद्याला वाटले असते. त्याच्या अस्तित्वाच्या, काहीही लुणा अरुधतीच्या जीवनात नव्हत्या.

सत्यवानाला ती गड्याप्रमाणे वागवीत होती. आपल्या सौंदर्याने व सहवासाने त्याला धुद करून ती लाथाडीत होती.

परंतु तिच्यावर अनधिकाराने जरब गाजविणारा एक ‘ हिटलर ’ होताच : तो म्हणजे मारुतिराव !

डॉ. वशिष्टाचे व अरुधतीचे भाडण चालू होत; त्यावेळी तो घरा-जवळून गेला आणि नंतर दुसऱ्या दिवशी तो अरुधतीकडे गेला.

“ काय, डॉक्टर दिसत नाहीत कोठे ? ”

“ दिह्छीला गेलेत ! ”

“ आं ! केव्हा ? अनू एकटेच ? एम्. ए. बायको करूनहि हा मुनि एकटाच वणवण करतो का ? तुमची त्यांना काही मदत होते नाही. ”

“ त्यांना नको आहे ती ! ”

“ कां, तुम्हाला वेळ नाही मदत करायला ? ”

“ म्हणजे ? स्पष्ट बाला की—”

“ वेळेवर तुम्हांला मदत करावयास मी येईन ! ”

“ आतां मदत करायलाच आलांत ? ”

“ हो. मला किती नि काय वाटत तें सांगायला आलो आहे. ”

“ मी असहाय झालें असे समजू नका. ”

“ हे सांगायला नको कुणी मला. ”

“ मुळीच नाही. तुम्ही समर्थ आहांत, स्वतंत्र आहात. ”

“ हे सांगायला नको कुणी मला. ”

“ नाही. माझ वाक्य पुर होऊ द्या मला तस वाटत होतं. आता अस वाटतं, तुम्ही मूर्ख आहांत. तुम्ही पत्करलेल लग्न हा त्या मूर्खपणाचा पुरावा आहे. ”

“ मला तस वाटल तर मी या मूर्खपणांतून मोकळी होऊ शकेन ! ”

“ तेच सुचवायला आलो आहे. तशीच वेळ आली तर कळवा. पुन्हा एकादा डॉक्टर—आता खराखुरा डॉक्टर देखून. अगदी बाटलीवाला. ”

“ तुम्हीं माणूस आहांत का ? ”

“ रागावलात ? ” मारुतिरावानें एकदम आवाज उतरवला.

“ कारण काय रागवायचें ? ”

“ मला कीव येतें तुमची ! ”

“ कशाबद्दल ? मला कोणाची कीव नको ”

“ राहिल. तुमची प्रतिज्ञा आठवते तुम्हांला ? ”

“ होय. एका बेजबाबदार माणसाच्या नादीं लागून मी केली होती ती प्रतिज्ञा. ”

“ कोण बेजबाबदार ? ”

“ तुम्हीं—तुम्हीं मला फसवलंत ! ”

“ हो हो ! तुमची डिग्री विसरु नका. शोभत कां हे एम्. ए. स्त्रियांना

एम. ए. स्त्रीला फसवेल याबद्दल लोक माझी स्तुति आणि तुमची कीर्त करतील, अस पाहा. मी जाणूनबुजून दलाल माणूस आहे. तुम्हीं माल मागितलात, मी दिला. तुम्हाला सांगितलें होतें मी आणि नंतर सांगितलेंहि माझ्या लक्ष्यांत आहे ! ”

“ काय-काय सांगितलें होते ते सांगा ! ”

“ तुम्हाला काय वाटतं ? ”

“ शका वाटते. ”

“ मग नक्की माणूस आहे. अरुधती- ! ”

या एकेरी हाकेनें अरुधतीच्या अगावर काटा आला. मारुतरावचें सर्व अतःकरण त्यात एकवटले होते. कात टाकल्याप्रमाणे मारुतिरावची चर्चा बदलली.

इतक्यात सत्यवान् तेथे आला.

“ सत्यवान् जरा काम करता एक ! ”

“ काय ? ”

“ तुम्ही येथे उभे राहू नका. आपल्या घरी जा. कामात आहे मी. ”

सत्यवान्च्या डोळ्यापुढ काजवे चमकू लागले.

मारुतरावकडे तो पाहू लागला.

मारुतिरावने थोडे पुढे होऊन म्हटलें—

“ कळले का सत्यवान् ? घरी जा. ज्याना घरे असतात त्यानीं आपापल्या घरीं जावे. मूर्खा ! आ करून पहात काय राहिलास ?

सत्यवान् वरती गेला त्यावेळीं जिवंत होता. कीं खालीं आला त्यावेळीं जिवंत होता ? खाली आला त्यावेळीं ते त्याचे भूत होते !

आणि काहीं वेळानंतर त्याच्यातले इतक्या दिवस दबलेले मन ओक्साबोक्सा रडू लागले !

गांवातल्या एका सार्वजनिक बागेत तो गेला आणि तेथे तो डुण्याच्या निमित्ताने एका ओढ्याच्या कांठी जाऊन ब तेथे त्यानें मनसोक्त बसून बसले.

घर आणि गृहिणी

प्रकरण १६ वें

त्याची पत्नि सावित्री त्याचवेळीं आपल्या घरीं अश्रु ठाळीत बसली होती.

सत्यवानास सुबुद्धि मिळावी, तो ससारांत परत यावा म्हणून त्याच्या आईने 'सत्यनारायण' करण्याचे ठरविले होते.

तो सत्यनारायण चालू होता. दामूमास्तर आणि रुक्मिणी ही पूजेला बसली होती. आई भाविकपणाने पोथी ऐकत होती. तिच्या डोळ्यांतून घळघळ पाणी वहात होते. घरात लेक सून असून आज पूजेसाठी मास्तरां दामू मास्तरांचें मन श्रद्धेने तुडुब भरलं होते. त्याने पूजेला बसतांना आईला सांगितले होते.

“आई, पहा पूजेला बसतो आहे. नमस्कार करतो तुम्हाला आशिर्वाद द्या. पोथी आटपावयाच्या आंत सत्यवान दाराशी आला पाहिजे. सत्यवानाला प्रसाद दिल्याखेरीज मी प्रसाद घेणार नाही.

“ दामू, देवाला अस सकटात घाल नये.

“ देवानेहि आपला देवपण सोडू नये.

दामुअण्णा सावित्रीकडे गेला. तिलाहि त्याने नमस्कार केला. आणि मग तो म्हणाला—

“ वहिनी, रडत बसू नका. माझे मन मला सांगते आहे सत्यवान निघाला आहे. ”

“ तुमच्या तोंडांत साखर पडो. ”

“ नाही—आधी सत्यवानाच्या तोंडांत प्रसाद पडो. ”

मी प्रतिज्ञा केली आहे. तुम्ही अशा बसू नका. तुम्ही त्या दिवशी साखरा पोषाख करून बसा. नाही तर तो पुन्हां चिडून जाईल. असा अप—टु—डेट हं. रडायचं नाही. सत्यवान निघाला आहे.

आणि दामुअण्णाने घातलेल्या संकटास देव खरोखरच धाबरला.

सत्यवानाच्या घरी लोकांची प्रसादासाठी ये-जा चालली होती. त्याच वेळी सत्यवान घराच्या मागच्या बाजूने चोरासारखा घरांत शिरत होता.

तो सरळ आपल्या खोर्लीत जाऊ लागला. दामु अण्णांचें मन व्याकूळ होत होते.

लोकाची गर्दी कमी होऊ लागली. आणि त्याचे मन सैरावैरा भटकू लागले.

त्याचे डोळे गरगररा फिरू लागले. इतक्यात पलीकडच्या बाजूच्या दारांतून सत्यवान जिना चढत असतांना दिसला.

त्याचें मन भुरकण उडाले आणि मग शरीरही धावत सुटलें.

तो आधी काही न बोलतां, पाऊल न वाजवतां दुसऱ्याच एका जिन्याने सावित्रीकडे गेला.

त्याने दाराची कडी हळूच वाजवली.

सावित्रीला झोप लागली होती. ती खडबडून उठली.

“ वहिनी ! ”

“ ओ ! आलेत का हो ? ”

“ हो-होय. तयार रहा. अस स्वागत करतां, कीं, तो सदैव झाला पाहिजे. इकडेच येतो आहे तो. ”

सावित्रीने सर्व अकल खर्च करून कमालीच्या नटवेपणानें आपली वेषभूषा केली आहे. फक्त आनंदित होणें तिला जमत नव्हते. पण ते एका क्षणार्धांत जमलें !

परंतु काही वेळानें सत्यवान ज्या दालनापर्यंत आला तेथे त्याला आई दिसली. त्याचें पाऊल पुढें हलेना.

तेथुनच त्यानें आरोळी मारली “ आई ”

“ सत्यवान् ”

“ भावजी ! ”

“मी रीं आलों आहे. आई ! आई माझे घर मला घरांत घे आई ! मी वाट चुकलो होतो.”

सर्वांच्या डोळ्यांत अश्रुवारा उभ्या राहिल्या, दामूमास्तरने वर जाऊन सावित्रीस हाक मारली. मग तो सत्यवानास म्हणाला.—

“घरीं आलास ना ? मग गृहिणीला भेट ना !

सावित्री पुढे येत होती.

सत्यवान् एकदम खेकसला—“कोण तू ? सावित्री ? माझी सावित्री मला पाहिजे. उतर तो पोशाख. आधीं उतर. माझी सावित्री या पोशाखांत, या नटवेपणात गुदमरते आहे. मी माझ्या घरीं आलो आहे. मला माझ्या गृहिणीला अर्धाङ्गीला सावित्रीला ढोळे भरून पहावयाचे आहे.”

सर्वजण सत्यवानाकडे पयात राहिले. दामू मास्तराचा आनंद गगनात मावेना. तो सावित्रीस म्हणाला,

“वहिनी ! आधीं हे सोंग उतरवा ! आणि सती सावित्रीसारखा अर्धाङ्गीसारखा पोशाख करून आधीं या गुरूजीचा पाया पडा. आशिर्वाद तयार करतो तोपर्यंत ”

